

આ પુસ્તક મુજબ પલાકાના તથા માચકવાડી રાજ્યના કેળવણી
ખાતાએ ઈનામ અને લાયકેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

સુશીલ

127 યાને

બાળ સદ્બોધ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર

બળદેવરામ મોતીરામ વ્યાસ.

આસિ. ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર. બેડા વિભાગ.

સને ૧૯૨૧.

કિંમત ૦-૭-૧.

૯૩૯૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૩૫૧ યગૌક

પુસ્તકનું નામ ૧૩ ૨૦૧૫

વિષય મ ૩૪:૮૪૪:૫૭૪

આ પુસ્તક સુખદ ઇલાકાના તથા ગાયકવાડી રાજ્યના કેળવણી
ખાતાએ ઇનામ અને ભાવખેરી આટે મંજૂર કર્યું છે.

સુશીલ.

યાને

બાળ સદ્બોધ.

૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર

બાળદેવરામ મોતીરામ વ્યાસ.

આસિ. ડૅપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર. ખેડા વિભાગ.

નવો ભાટવાડો—નડીઆદ.

સને ૧૯૨૧.

આવૃત્તી પાંચમી.

પ્રત ૨૦૦૦

કિંમત રૂ. ૦-૭-૬.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોપસર્જક-સંગ્રહ
૧૯૮૧

મ. ૫. ૧૫૫. ૫૫૬

પ્રસિદ્ધ કરનાર

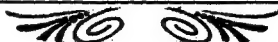
અળદેવરામ ગોત્રીરામ વ્યાસ,

પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠેકાણું

નવો બાટવાડો—નડીઆદ.

સને ૧૮૬૭ના ૨૫ મા એપ્રિલ મુજબ કર્તાએ સર્વ હક સ્વાધીન
રાખ્યા છે.

સુરત-ઘાટાના પુલ ઉપર આવેલા “ શંકર ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
નારાયણરાવ લક્ષ્મણરાવ નીકળે છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

- અકરણ ૧ ભુ—કોઈની અદેખાઈ કરવી નહિ... ... ૧ થી ૫.
- અકરણ ૨ ભુ— } પરાપકાર કરવો... ...
 } પરાનંદાથી દૂર રહેવું... ... ૫ થી ૧૩.
- અકરણ ૩ ભુ—ખંત... ... ૧૩ થી ૧૯.
- અકરણ ૪ ભુ—અપકારને બદલે ઉપકાર... ... ૧૯ થી ૨૨.
- અકરણ ૫ ભુ—નહારા સ્વભાવથી થતાં નુકસાન... ... ૨૨ થી ૨૫.
- અકરણ ૬ ભુ—કામ કરવામાં બવરચા રાખવી... ... ૨૫ થી ૩૦.
- અકરણ ૭ ભુ—હરામનું ખાવાની દાનત રાખવી નાહ ... ૩૦ થી ૩૨.
- અકરણ ૮ ભુ—મુલતવી રાખવાનાં માદાં ફળ... ... ૩૨ થી ૩૬.
- અકરણ ૯ ભુ—ત્રેવડ... ... ૩૬ થી ૪૧.
- અકરણ ૧૦ ભુ—કોઈની મશ્કરી કરવી નહિ... ... ૪૧ થી ૪૩.
- અકરણ ૧૧ ભુ—શક્તિ વિચારી કામ કરવું... ... ૪૩ થી ૪૭.
- અકરણ ૧૨ ભુ—પારકી વ્યાજ સહ નિશચ... ... ૪૭ થી ૫૦.
- અકરણ ૧૩ ભુ—ખોટા વહેમો, જુગાર તથા પુશાખતથી
 દૂર રહેવું, કંબુસાઈ કરવી નહિ... ... ૫૦ થી ૬૦.
- અકરણ ૧૪ ભુ—દહતા... ... ૬૦ થી ૬૮.

પ્રસ્તાવના.

આ જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વા અવનતિનો મુખ્ય આધાર તેના પોતાના ચારિત્ર્ય ઉપર રહેલો છે. જે મનુષ્યનું જે પ્રકારનું ચારિત્ર્ય તે પ્રકારે તે ઉત્પત્તિ વા અધમ થઇ શકે છે. આ કારણથી જ્યારે મનુષ્યનું પોતાનું ચારિત્ર્ય બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય ત્યારેજ તેના જીવનનું સાર્થક થયું એમ ગણી શકાય.

ચારિત્ર્ય—અધારણીનો ખરખરો આધાર નીતિ-ધર્મની કેળવણી ઉપરજ રહેલો છે. અલગત, માનસિક કેળવણી તેમાં કેટલેક દરજ્જે સહાયભૂત નીવડે છે; છતાં પ્રધાનપદ તો નીતિ-ધર્મની કેળવણીનેજ ધટે છે. આ નીતિની કેળવણી કેવા પ્રકારે આપવી જોઇએ એ સંબંધમાં વિવિધ દૃષ્ટિ-મિત્રથી વિચાર કરી શકાય. છતાં તેની અરજ્યાત છેક બાળપણથીજ થવી જોઇએ. એ સંબંધમાં બાળેજ એ મત હોઇ શકે. કારણ, નાનાં બાળકોનું મગજ મીઠું જેવું હોય છે, અને તેથી તેમાં જે જે સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે તે ચિરસ્થાયી બને છે. આ સંસ્કારો જો સદ્ગુણજન્ય હોય છે, તો તે આખી જીંદગી પર્યંત હિતકારક અને ઉપકારક થઇ પડે છે.

વળી નીતિ-ધર્મ જેવા મહાન્ વિષયના શિક્ષણની સફળતા અર્થે જે વિષય બાળકની સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે તેનું સ્વરૂપ ધણું સરળ અને રસિક હોવાની ખાસ જરૂર છે. આથી ઉલટું જે નીતિના માત્ર નિયમો થોજી કાઢીને ઉપદેશરૂપે તેમની આગળ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે તો તે કેવળ નિરસ થઇ પડવા સંભવ છે. કેમકે તાત્ત્વિકબોધને અહણુ કરવા પુરતી તેમની માનસિક શક્તિઓ વિકસિત થયેલી ન હોવાના પરિણામે ઉપદેશના નિરાળા સ્વરૂપને તેઓ બાળેજ અહણુ કરી શકે છે. આવી બા-બતોમાં તો જનસ્વભાવના એક પ્રકારના સામાન્ય વલણને અનુસરવું જોજ વધારે લાભદાયી હોઇ શકે. મનુષ્ય સ્વભાવતું અવલોકન કરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેમાં રહેલું એક ખાસ લક્ષણ જે માલમ પડી આવે એવું છે તે એ છે કે, મનુષ્યને પોતાથી ઈતર એવાં જનસ્વભાવનાં ચિત્રો અવલોકવાં બહુજ અમે છે. તેમાંજે વળી નાનાં બાળકો તો એ પ્રકારની વાર્તાઓમાં અતિશય રસ લેતાં માલમ પડે છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની હોઇ બાળ-કોના મનનું ઉપરોક્ત વલણ લક્ષમાં રાખી તેમને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળે

અને તેમના હૃદયની શુભ લાગણીઓ ઉત્તેજન એ હેતુથી આ જાતના પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે.

બાળકોના મગજને ગુચેવાડામાં નાખે તથા તેમને અશ્ચિર કે નિરસ થઇ પડે એવી કેવળ અસંભવિત કે કલ્પિત વાર્તાઓનો આ પુસ્તકમાં બીલકુલ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. એથી ઉલટું આ પુસ્તકમાં જે જે દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે તે દુનિયામાં ધણે ઉકાળે બનતાં હોય એવાં છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાંનાં કેટલાંક તો ભેખકે પ્રત્યક્ષ અવલોકેલાં છે.

વળી આ પુસ્તકની રચના બાળક અને બાળકીઓ બંનેને એક સરખી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે એ હકીકત લક્ષમાં રાખી કરવામાં આવી છે. તેમજ તેઓ સહેલાઈથી સમજી શકે એવા હેતુથી પુસ્તકની ભાષા બની શકે એટલી સાદી અને સરળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત એકજ વખતના વાંચનથી આખી વાર્તા બાળકોના મનમાં રમી રહે એટલા માટે વાર્તાઓને બની શકતા હુંકા અને રસિક રૂપે આલેખવામાં આવી છે.

અત્રે એ પણ વિચારવું ધટે છે, કે હાલ પ્રાર્થમિક શાળાઓમાં ચાલતી વાચનમાળામાં બાળકોને નીતિનું શિક્ષણ મળે એ પ્રકારે કેટલાએક પાઠોની યોજના કરવામાં આવી છે. આમ છતાં વાચનમાળાનો ઉદ્દેશ બાળકોને કેવળ એ એકજ દિશામાં દોરવાનો ન હોવાથી બાળકોના ચિત્તને તે વિવિધ દિશામાં દોરે છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી આ કેવળ નીતિ-વિષયક પુસ્તક બાળહૃદયને પોતા પ્રતિ આકર્ષિ તેમાં બીજા રૂપે રહેલી સદ્ગુણજનક ભાવનાઓને પોષી ઉત્તેજિત બનાવવાના કામમાં કેટલેક દરજ્જે ઉપયોગી થઇ શકશે એવી આશા છે.

છેવટે, આ પુસ્તકમાં આલેખેલાં જીવંત જીવંત દૃષ્ટાંતો મનુષ્ય અંતઃકરણને પરોપકાર, સત્ય, હયા, દૃઢતા, ત્રેવડ, ખંત, આચર, નિયમિતપણું, અપકાર પ્રતિ ઉપકાર એ આદિ ઉચ્ચ ભાવનાઓ પોષવામાં અને નિંદા, અદેખાઈ, ચાડીચુગલી, અસત્ય, દંભ આદિ દુર્ગુણજનક અનર્થકારી અધમ ભાવનાઓને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરવામાં કોઈપણ આંશે સહાયજનક નીવડશે તો ભેખકનો પુસ્તક રચના માટેનો મૂળ ઉદ્દેશ કોઈપણ પ્રકારે નિરર્થક થયો ભેખાશે નહિ.

મસ્તુ ! [તથાસ્તુ !]

કર્તા.

ચોથી આવૃત્તીની પ્રસ્તાવના.

મૂળ પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવ્યા મુજબ સદર્જી ગ્રંથની ચોથા કદર ચવાથી આ ચોથી આવૃત્તી બહાર પાડવા સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. મૂળ ઇબારતમાં કશો ફેરફાર કર્યો નથી. કાગળની બેહદ મોંઘવારીને લીધે ઉત્તર વિભાગના મેઠ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે ચોતાના અંગ્રેજી પત્ર નં. ૧૧૦૮૮ તા. ૨૧-૨-૧૮થી આ આવૃત્તીની કિંમત રૂ. ૦-૬-૦ ઉપરથી વધારી રૂ. ૦-૭-૬ રાખવા પરવાનગી આપી છે. તે બદલ તેઓ સાહેબનો ઉપકાર થયો છે. આશા છે કે આ આવૃત્તીની છુબ પછુ અગાઉની પેઠેજ આહુ રહેશે. તા. ૧-૩-૧૮.

નાગરવાડો, નડીઆદ.

કર્તા.

સુશીલ

ચાને

બાળ સદ્બોધ.

પ્રકરણ ૧ છું.

કોઈની અદેખાઈ કરવા નહિ.

સુંદરપુર કરીને એક નગર હતું. એ નગરની બાગોળમાં બાતબાતની વનસ્પતિથી ખીલી રહેલો સુંદર કુદરતી બગીચો હતો. આ બગીચાના મધ્ય ભાગમાં અલકંગંગા નામે નદી આવેલી હતી. તેમાં ગંગાજળ સરખું નિર્ભળ પાણી બારે માસ વહ્યા કરતું હતું. આ નદીના કિનારા ઉપર થોડે દૂર ઉંચા ટેકરા ઉપર એક નિશાળનું મકાન હતું. નિશાળના આંગણમાં એક સુંદર મનોહર બગીચો હતો, અને તેમાં આંખનાં વૃક્ષો ઝુકી રહ્યાં હતાં. ઉનાળામાં એક દહાડે સાંજે નિશાળ છૂટયા પછી બે છોકરા આ આંગણમાં આવેલા એક આંખના ઝાડ નીચે બેઠા હતા. તેમનાં મુખ નદી તરફ હતાં. આ વખતે શીતળ સુગંધીદાર પવનની મંદમંદ લહેર આવતી હતી. વનની અંદર તરેહ તરેહનાં પક્ષીઓ કિલકિલાટ કરી રહ્યાં હતાં. આવા આનંદદાયક સ્થળે આ છોકરા વાતોમાં મુગ્ધાયા હતા. તેઓ બંને એકજ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તેમની વાતચીત કેવા પ્રકારની હતી તે આપણે તપાસીએ.

છગન—અલ્યા મગન, આજે આપણા મહેતાજી સાહેબ પેલા દેવપ્રસાદનાં કેટલાં બધાં વખાણુ કરતા હતા ? શું એના જેવો હોશિયાર છોકરો આખી નિશાળમાં નથી ? એની કોપીબૃક હાથમાં લઈતેમણે આખા વર્ગને દેખાડી, અને એના જેવા મરોડવાળા સહાધ્યય અક્ષરો લખવા સર્વને સચવ્યું એ તને યાદ છે વા ?

મગન—હા બાઈ હા, મને સઘળું યાદ છે. આપણા શિક્ષકને ખબર ક્યાં છે, કે દેવપ્રસાદમાં કાંઈ ખાલ નથી. દરરોજ સવારથી સાંજ લગી માથાકૂટ કરી દુઃખે પાપે આવા અક્ષરો લખતાં શીખ્યો, એમાં તે

એણે શી બહાદુરી કરી ! છગન તને ખબર છે, કે આજથી દોઢેક વર્ષ ઉપર એના અક્ષર એવા નહારા હતા કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ. પ્રથમ એણે કોપીબૂકના જેવી કાગળની નોટ બાંધી, અને પછી તેમાં કોપીબૂકનાં વાંચેા બહુ ચીપીચીપીને લખતો. એકએક શબ્દ ને વાક્ય સેંકડોવાર એવી રીતે કાગળ ઉપર લખ્યાં ભારે હવે આટલી લાંબી મુદતે બાઇસાહેબ કોપીબૂકમાં મરોડદાર સદાઇબંધ અક્ષરો લખતાં શીખ્યા, એમાં તે એણે શું પરાક્રમ કર્યું કે મહેતાજી સાહેબે બધા છોકરા દેખતાં એનાં આટલાં બધાં વખાણુ કર્યાં !

છગન—બાઈ, મગન તું કહે છે તે અદારે અક્ષર 'ખર' છે. જો એથી અડધી માથાદોડ અક્ષર પાછળ આપણે કરીએ, તો એના કરતાં પણ સરસ અક્ષર જોતજોતામાં લખી શકીએ. 'ખર' પૂછો તો એનામાં કંઈ માલ નથી. બીજા વિષયોમાં પણ તે બહુ હોશિયાર નથી. એના કરતાં વધારે હોશિયાર છોકરા આપણા વર્ગમાં પડ્યા છે. એતો બહુ વૈતરૂં કરી ફાવી જાય છે.

આ વખતે આપણી વાર્તાનો નાયક સુશીલ નામે એક ઉપલા ધોરણનો છોકરો એક નજીકના આશોપાલવના ઝાડ નીચે બેઠો હતો. એ નાતે બ્રાહ્મણ હતો. સુશીલમાં તેના નામ પ્રમાણે ઉત્તમ ગુણો હતા. એના પિતા એને નાનો મૂકી ગુજરી ગયા હતા. એની માતાનું નામ સદ્ગુણી બાઈ હતું. તે ગરીબ હોવાથી મહેનત મળુરી કરી પોતાનું તથા બાળકનું ગુજરાન ચલાવતી અને બાળકને ઉછેરતી. સદ્ગુણીબાઈનાં પિએરીઆં બહુ ઉંચા ગુણુવાળાં હતાં. તેથી તેનામાં કુદરતી રીતેજ ઉંચા ગુણો હતયાં હતા. વળી તે મહેનતુ અને બહેલી હતી. તેણે ધણું પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. સદ્ગુણીબાઈના સંબળા ઉંચા ગુણો કુદરતે આ બાળકને વારસામાં આપ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ સદ્ગુણીબાઈ પોતાના બાળકના ઉંચા ગુણાનું પોષણ કરવામાં જરા પણ દુર્લક્ષ રાખતી નહિ.

સુશીલે પેલા બંને બાળકોની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી. તેણે વિચાર્યું કે આ બંને બાળકોને ખોટી હરિદ્રાઈ અથવા બીજાની ઈર્ષા કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. તેમને સારે રસ્તે દોરવવાની ફરજ સમજી તે તેમની પાસે જઈ ઠાવકા મેંથી કહેવા લાગ્યો કે મેં તમારી બધી વાતો સાંભળી છે. એ સંબંધી મારે તમને કંઈ શિખામણુ આપવાની છે, માટે હું લાંથી હીને અહીં આવ્યો છું. છગન અને મગને તે સાંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી તેમને તેણે રોહ અને નમ્રતા સાથે નીચે પ્રમાણે બોધ કરવા માંડ્યો.

બંધુઓ, દેવપ્રસાદને માટે તમે જે વિચાર બાંધેા છો, તેમાં મોટી બૂલ થાય છે. દેવપ્રસાદ બહુ બાંધેા છોકરો છે. આજે તમારા મહેતાજી સાહેબ એનાં વખાણ કરતા હતા, એ જાણી અને આનંદ થાય છે. મને યાદ છે કે આપણા મોટા મહેતાજી સાહેબ પણ એનાં ધણીવાર વખાણ કરે છે. જ્યારે જ્યારે તેઓ એ વર્ગ તપાસે છે, ત્યારે ત્યારે ખીજા વર્ગોના છોકરા આગળ એનાં વખાણ કરે છે. તે ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે એ ખરેખર વખાણુને પત્રજ છે. એના અક્ષર સારા આવવા ન હતા, તેથી અક્ષર સારા થતાં લગી એણે અખંડ ઉદ્યોગ કર્યો; એથી એનો આગ્રહી સ્વભાવ જણાઇ આવે છે. કોઇ પણ વિષયમાં સ્વાભાવિક શક્તિ ઓછી હોય તો ખૂબ મહેનત કરી તે શીખી લેવો, એ કોઇ પણ પ્રકારે નિંદાને પાત્ર નથી. આપણા મોટા મહેતાજી સાહેબ વારંવાર કહે છે કે એક માણસ ગમે તેવો હોશિયાર હોય, પણ જો તે આજણુ અગર નિરસાહી હોય, તો તેના કરતાં ઓછી બુદ્ધિવાળો પણ ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી માણસ હંમેશાં આગળ વધે છે અને સારી નામના મેળવે છે, તથા જો ધંધો કરે તેમાં ફાવે છે. વળી તમારે એક ખીજા વાત યાદ રાખવાની છે કે પારકાના સારા ગુણો જોઈ તેનું અનુકરણ કરવું તથા તેનાં વખાણ કરવાં જોઇએ, ઉદાર દીલના માણસો હંમેશાં પારકાના સારા ગુણો જોઈ રાજ થાય છે, અને તેની સ્તુતિ કરે છે. એથી ઉલટું નીચ વૃત્તિનાં માણસો પારકાના સારા ગુણો જોઇ તેની અદેખાઇ કરે છે, તથા તેનાં વખાણ કરવાને બદલે છિદ્રો સોંધી કાઢે છે.

યાદ રાખજો કે પારકી અદેખાઇ કરનારને પોતાનેજ હંમેશાં નુકસાન થાય છે. થોડા દિવસ ઉપર હું એક સંન્યાસીનું બાપણ સાંભળવા ગયો હતો. તેમણે એક દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું, તે તમને બહુ ઉપયોગી હોવાથી કહી સંભળાવું છું.

નંદુરી કરીને એક નગર હતું. તેમાં પ્રતાપસોગ અને જૂપતસોગ નામના બે ગરાશીઆ હતા. તે બંને કાકના દીકરા હોવાથી વારસામાં તેમને લગભગ સરખી મિલકત મળી હતી, અને ધર પણ પાસે પાસે હતાં. આ કુટુંબની આખર ઇજત સારી હતી, તથા બાપદાદાના વખતથી નાતની પટેલાઈ પણ તેમને વારસામાં મળી હતી. પટેલાઈ કરવા તરફ પ્રતાપસોગનું બક્ષ ખીલકૂલ નહતું. સવારે ઉઠે ત્યારથી તે સાંજ સુધી તે તથા તેના ધરનાં માણસ ઉત્સાહથી પોતાના ખેતીના ધંધા પાછળ લાગતાં. જૂપતસોગનો સ્વભાવ આથી કેવળ ઉલટો હતો. વારસામાં મળેલી મિલકતની

જરાએ દરકાર ન કરતાં નાતની પટેભાઈ કરવામાંજ તે પોતાનો વખત ગાળતો. કેટલાક નીચ માણસો આવીને રાજ તેને ઘેર ભરાતા. આતે તેઓ નાતગતના માણસોની અદેખાઈ તથા નિદા કરવામાં પોતાનો વખત ગાળતા-દેખાદેખીથી તેનાં ધરનાં માણસો પણ એવીજ રીતે પોતાનો વખત ગાળવા લાગ્યાં. આથી તેની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા લાગી. આથી ઉલટું પ્રતાપ-સીંગની સ્થિતિ દિવસે દિવસે સુધરતી ગઈ. જેમ જેમ પૈસા એકઠા થતા ગયા તેમ તેમ તે ખેતરો ખરીદ કરવા લાગ્યો. અદેખો ભૂપતસીંગ આ સહન કરી શક્યો નહિ. ધંખા તરફની બેદરકારીને લીધે તેની પાસે બીલકુલ પૈસા ન હતા. છતાં પોતાના કરતાં પ્રતાપસીંગ પાસે વધારે મિલકત છે એમ ભોંકા જાણે તે તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ, તેથી દેવું કરીને પણ પોતે કેટલાક ખેતર ખરીદ્યાં. પ્રતાપસીંગે પોતાના માથાપ પાછળ પોતાની સ્થિતિને અનુ-સરી વિવેકસર અર્થ કરેલું, તેથી ભૂપતસીંગના મનમાં એમ થતું કે આરે પ્રસંગ આવે કે બહુજ ઉંચા પ્રકારનું યાતિભોજન આપી નાત જાતમાં વાહવા ભોલાવી પ્રતાપસીંગને હલકો પાડું. આવા વિચારો કરે છે એવામાં એની મા મરી ગઈ, તેથી શેઠન ત્યાંથી નાણાં ઉપાડી બહોળે હાથે પૈસા ઉઠાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ ભૂપતસીંગ અને એના અદેખા સોબતી-ઓએ આ યાતિભોજનનો પ્રતાપસીંગે આપેલા યાતિભોજન સાથે મુકાબલો કરી તેને હલકો પાડવામાં મણા રાખી નહિ. પરંતુ પ્રતાપસીંગ આવી અદેખાઈની જરાએ દરકાર કરતો નહિ. એક વખત પ્રતાપસીંગે પોતાના ધરને ઘોળાવ્યું રંગાવ્યું તથા કેટલુંક સમારકામ કરાવ્યું, તેથી જે જુએ તે ધરને વખાણતું. ભૂપતસીંગને આથી એટલી બધી અદેખાઈ આવી કે તેણે કરજે નાણાં કાઢી પોતાના ધરને અગાથી તથા છગ્ગ કરાવ્યાં, અને સરસામાનથી શણગાર્યું. વળી પોતાના દીકરાને પરણુવ્યો ત્યારે તો આખી નાતમાં કોષએ નહિ ચઢાવેલો એવો વરધોડો ચઢાવ્યો. જ્યાં સુધી કોઈ પણ નાણાં ધીરનાર મળ્યો ત્યાં સુધી તેણે પ્રતાપસીંગને તથા નાત જાતના આગળ પડતા માણસોને હલકા પાડવામાં બાકી રાખી નહિ. કોષ કોઈ વખત તો એમ બનતું કે કેટલાક માણસો તો કોષની પણ સાથે સરસાઈ કરવાના હેતુ સિવાય અમુક કાર્યો દરતા; પરંતુ અદેખો ભૂપતસીંગ નજીવી બાબતોમાં પણ એમ માની લેતો કે પોતાના ઉપર સરસાઈ મેળવવાના હેતુથી તેમણે તે કાર્યો કર્યા છે. કોષ પણ માણસનાં વખાણ તે સહન કરી શકતો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ જેનાં વખાણ થાય તેને કોઈ પણ પ્રકારે હલકો પાડવાને તે ચૂકતો નહિ. આ સળગાતું પરિણામ એ

ચુ' કે તે પોતે જેમ સામા માણસોની અદેખાઈ કરતો તેમ સામા માણસો પણ તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. નાતબંધમાં તે ધણા જાણીતા આંખે ચઢ્યો હતો. એક દિવસ જમણવાર વખતે નાતમાં મારામારી થઈ, તેમાં તેને નાતનો પટેલ જાણીતે સામાવાળાએ કોર્ટમાં ધસડ્યો. હવે વકીલ રોકવા જેટલી પણ તેની શક્તિ રહી નહતી. ધણાખરા માણસો એતી ગયા હતા કે તેની તમામ મિલકત વેચતાં છતાં પણ તેનું કરજ અદા થઈ શકે એમ નથી, તેથી તેને કોઈ ધીરનાર મળ્યું નહિ. જેવટે પ્રતાપસીંગને દયા આવવાથી તેણે નાણાં ખરચી તેનો બચાવ કર્યો, અને તે નિર્દોષ થઈ છૂટ્યો. હવે બૂપતસીંગની પુરેપુરી પડતી આવી ચુકી હતી. એક પછી એક લહેણદારે તેની સામે દાવા કર્યાં, અને કેટલાકે તો લહેણું વસુલ કરવા તેને કેદમાં બેસાડ્યો તથા તેની બધી મિલકત હરાજ કરાવી. જે પ્રતાપસીંગની અદેખાઈ કરવામાં રાત દિવસ તત્પર રહેતો, અને જે નાતબંધમાં પણ કોઈ પોતાના કરતાં વધારે નામના મેળવી જાય, તે સહન કરી શકતો નહિ, તેનું કુટુંબ આજે અનાજ વિના ટળવળવા લાગ્યું, તથા પોતે પણ હેરાન હેરાન થઈ ચુકી ગયો.

બાઈઓ ! પારકી અદેખાઈ કરવાનાં ફળ આવાં છે. પારકાના સારા ગુણો જોઈ તે અદલત કરવાને બદલે ઉલટી તેની અદેખાઈ કરે તેનાં આવાંજ પરિણામ આવે એ ખાત્રી રાખજો. આ બોધની તે બંને છોકરાઓ ઉપર લણીજ સારી અસર થઈ. તેમણે સુશીલને કહ્યું કે હવેથી અમે તમારી શિખામણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તીશું.

પ્રકરણ ૨ બું.

પરોપકાર કરવો; પરનિંદાથી દૂર રહેવું.

સુશીલ આ છોકરાઓને આવો ઉત્તમ બોધ કર્યા પછી પોતાના ઘર તરફ જતો હતો, એવામાં તેણે એક લીમડાના ઝાડ તળે એટલા ઉપર એક છોકરાને પડેલો દોઠો. તે લુલો હતો, અને બીજા માગી પોતાનું પેટ બરતો હતો. તેને આ વખતે તાવ આબ્યો હતો, તેથી અરરર અરરર એવી બૂમો પાડતો હતો. સુશીલનું ધ્યાન તરત તે છોકરા તરફ ખેંચાયું. તે તેની પાસે ગયો, અને પૂછ્યું કે બાઈ તું કોણ છે અને આમ બૂમો કેમ પાડે છે ? પેલા માંડા છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે હું કેળી છું, અને મારું નામ બીખો છે. મારાં મામાપ મરીમ હતાં. તેઓ મને નહોતો મૂકીને ચુકી

મયાં છે. એક દિવસ દેવ કાપથી એક ગાડી નીચે આવી જવાથી મારે પગે ખોડ આવી છે, અને તેથી હું ધીમે ધીમે જ્યાં ત્યાં ફરીને દુઃખે પાપે દિવસ ગુજારું છું. એટલામાં વળી મારા કમનસીબે મને તાવ લાગુ પડી ગયો છે. મને અઠવાડીઆથી દરરોજ સાંજના પહેરે તાવ આવે છે, અને રાતના નવ વાગે ઉતરે છે. આથી હું એટલો બધો અશક્ત થઈ ગયો છું કે છેલ્લા બે દિવસથી તો બીજાકુલ ઉડી શકતો નથી, અને ખાવાનું પણ મળ્યું નથી. અત્યારે મને પ્રથમ કરતાં તાવ નરમ પડતો જાય છે, પણ હજી પુરો ઉતર્યો નથી. મારી અશક્તિનો પાર નથી. મારો બેલી મંથર છે. ઉંચે આકાશ અને નીચે ધરતી સિવાય મારે બીજો આધાર નથી. સુશીલ તે સુશીલજી હતો. બિખારીનાં આવાં કરણાજનક વચનોથી તેનું હૃદય દમાથી પીગળી ગયું. તેણે આ નિરાધાર છોકરાને મદદ કરવાનો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. ઘેર મા વાટ જોતી હતી. અધાર થયું છે, તેથી ઘેર મોડો જમણ તો તે અતિશય શીઘ્ર કરશે અને કદાચ મને શોધવા પણ નીકળશે. એક તરફથી તેને એવા વિચાર આવતા, ત્યારે બીજી તરફથી આ નિરાધાર છોકરાને મદદ કરવા તેનું મન ઉત્કેષાતું હતું. આખરે તેણે આ નિરાધાર છોકરાને દવા તથા ખાવાનું લાવી આપ્યા પછી ઘેર જવાને નિશ્ચય કર્યો. સુશીલને ઘેર તેના મામા પરાણા તરીકે આવ્યા હતા. તેમણે પાછા જતી વખતે તેને ખાવાનું બેવાને ચાર આના આપ્યા હતા. પોતે વિચાર કર્યો કે હું આ પૈસાનું ખાવાનું લાવીને નહિ ખાઉં તો શું થઈ જશે? એ પૈસાને ખરેખરો સારો ઉપયોગ તો આ કામમાંજ થશે. એમ વિચારી તે તરત કિવનાઇનનાં પડીકાં લેવા પોસ્ટ ઓફિસ તરફ દોડ્યો; પણ મોડું થવાથી તે બંધ થઇ ગઈ હતી. આમ છતાં તો નિરાશ થયો નહિ. આસપાસના માણસોને પૂછવા લાગ્યો કે દરે શું કરવું? પોસ્ટ ઓફિસના ઓટલા ઉપર એક માણસ મોડો હતો તેણે જણાવ્યું કે જેડેની શેરીમાં ચીમનલાલ ફરીને શેઠ રહે છે. તેઓ આજે આઠ આનાનાં કિવનાઇનનાં પડીકાં લાઇ ગયા છે, તેમને મળો તો કદાચ તે આપશે. સુશીલ ઉતાવળો ઉતાવળો ત્યાં જવા ચાલ્યો. રસ્તામાં અધાર હોવાથી એક ખાડામાં પગ પકવાથી તે નીચે ગળ્યો પડ્યો અને સહેજ વાગ્યું; પણ તેની દરકાર નહિ કરતાં પાછો ઉડી શેઠને ઘેર ઝડપથી ગયો. શેઠ પ્રથમ તો પડીકાં વેચવાની ના કહી; પણ બ્યારે સુશીલે તેમને પેલા ગરીબ છોકરાની હકીકત કહી, ત્યારે શેઠ ખુશ થયા, અને તેના માગના પ્રમાણે આઠ પડીકાં આપ્યાં. સુશીલે તેમને પૈસા આપવા માંડ્યા પણ તે તેમણે લીધા નહિ. તેણે પૈસા આપવા બંધો આમલક

કર્ચો, ત્યારે શેઠે કહ્યું કે તું ધર્માંદામાં વાપરવા આ હવા લાઇ જાય છે, તેથી હું પૈસા લેવાનો નથી. શેઠે તેનાં વખાણુ કર્યાં, પણ તેણે વખાણુની દરકાર કરી નહિ; કેમકે પોતે વખાણુની ખાતર આ પરોપકારનું કામ કરતો નહોતો. મનુષ્યજાત તરીકે આપણી દરજ્જા છે કે આપણે કોઇપણ મનુષ્યનું કે અન્ય પ્રાણીનું આપણી શક્તિના પ્રમાણમાં બહુ કરવું. આ નિયમ એની માએ એના મગજમાં દસાવ્યો હતો. તેની છાપ એના અંતઃકરણ ઉપર પુરેપુરી પડી ગઇ હતી, તેથીજ તેણે આ મહેનત લીધી હતી કિંવામન લીધા પછી સુશીલ ત્યાંથી આવ્યો, અને રસ્તામાંથી સેવમમરા લીધા. પછી જ્યારે તે પેલા માંદા છોકરા પાસે ગયો, ત્યારે તેના તાવ ઉતર્યો હતો; તેથી એક પડીકા તેને પાઇ, અને ફરી એક બીજી પડીકા વહાણમાં ઉડિને પીવા માટે તેને કહ્યું. વળી તેણે તેને સેવમમરા પણ આપ્યા. તેની પાસે પાણી નહતું, તેથી તેનું માંદીનું ઢોલકું લઇ થોડે છેટે એક માંદર હતું, ત્યાંથી બાવાજીના કાલાવાલા કરી તેમાં પાણી લાવ્યો, તથા ઉપર ઢાંકવાને એક કેડીઈ પણ માગી લાવ્યો. આ પ્રમાણે માંદા છોકરાની સારવાર કરી સુશીલે ઘર તરફ જતી વેળા પેલા માંદા છોકરાને જણાવ્યું કે મારાથી બનશે તો તારી કાલે સંભાળ લઇશ. પછી રસ્તે ચાલતાં સુશીલને વિચાર આવ્યો કે મારી મા મને ખોળવા ગઇ હશે, અને તેની દીલગીરીને પાર હશે નહિ, તેથી જમ અને તેમ જલદી માને મળવું જોઇએ. એમ ધારી તે ઉતાવળે ઉતાવળે ઘેર ગયો, તો ખરેજ તે તેને શોધવા બહાર નીકળી પડી હતી. પડોશીને પૂછી પોતાની મા જે રસ્તે ગઇ હતી, તે રસ્તે પોતે ગયો. તબવીજ કરતાં મા દીકરાનો મેળાપ થયો. માતા પ્રથમ તો જરા ગુસ્સે મઇ, પણ જ્યારે પોતાના પુત્રની હકીકત સાંભળી ત્યારે તે બહુ આનંદ પામી ને તેને છાતી સરસો ચાંપી બચીઓ કરવા લાગી. પોતાના પુત્રની આટલી નાની ઉંમરમાં આવી સદ્ભાવના જોઇ તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. બીજે દિવસે નિશાળે જવા સારું દરરોજના કરતાં તે વહેલો તૈયાર થયો, અને પોતાની માતાને જણાવ્યું કે પેલા અનાથ છોકરાની સંભાળ લઇ ત્યાંથી બહારે બહારે હું નિશાળે જવાનો છું; પણ મા, તે બિચારા અનાથ છોકરાને તાવ આવે છે, છતાં જમીન ઉપર પડી રહે છે, માટે એક ગોદડું ન આવે ? મા—એટા, હું તારી પરોપકાર વૃત્તિઓ જોઇ બહુ ખુશી થાઉં છું. ખુશીથી લઇ જા. તું જાણે છે કે મને ગોદડાં બનાવતાં આવડે છે, એટલે જો આપણને અડધુ પડશે, તો હું બીજું એક ઉલ્લેખાં હાથમાંથી બનાવી લઉં. એક ગોદડું રવજી એક લઇ જા. સુશીલે તે લીધું; ને જવો

તે લઇને ચાલવા માંડે છે કે તરતજ તેને ઉભો રાખી તેણે કહ્યું કે બાપ, તને યોગ્ય લાગે તો તે છોકરાને આપણે ઘેર તેડી લાવજો.

સુશીલ કહે મા, હું એ સંબંધી તમને પૂછવાનોજ હતો; પણ મારી જીમ ઉપડતી નહોતી આપણી સ્થિતિ ગરીબ છે, ને વળી આપણું ઘર પણ નાનું સરખું છે માટે મેં એ વિચાર જણાવ્યો નહોતો. હવે તમે રજા આપો છો. તેથી જરૂર જણાશે, તો એ છોકરાને હું આપણે ઘેર તેડી લાવીશ; પણ હાલ તો એ ચાલી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી.

સુશીલ પેમા ગરીબ છોકરા પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેને ગોઠડું પાથરી આપ્યું, તથા પ્રથમની માફક તેને પાણી અને ખાવાનું લાવી આપી કિંવનામન પાછા જઈ નિશાળ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં તેણે પોતાનાજ વર્ગના મોહન નામના છોકરાને તેના આંગણમાં રોનો દોઢો. એનો બાપ એને નિશાળે જવાને આગ્રહ કરતો હતો; પણ તે પોતાની વાચનની ચોપડી ફાટી ગઈ હતી, તે નવી લાવી આપતાં સુધી નિશાળે જવા ના પાડતો હતો. તેના આપની સ્થિતિ ગરીબ હતી, તેથી તે સવડે નવી લાવી આપવા તેને સમજાવતો હતો. પણ મોહન કોઈ પ્રકારે માનતો નહોતો. રસ્તે ચાલતાં આ બનાવ તરફ સુશીલનું ધ્યાન ખેંચાયું. નિશાળનો વખત બરાબ ગયો હતો. છતાં મોહનના પિતાની મુશ્કેલી અસંડવાનું અને મોહનને સારે માર્ગે દોરવવાનું ટાણું ન યુભાવવા તરફ પોતાનું મન લલચાવ્યું. મોહન પાસે જઈ તેના હાથમાંથી ફાટેલી ચોપડી પોતે લઈ પોતાની સારી ચોપડી તેના હાથમાં ખૂણી દીધી; અને મોહનના બાપને કહ્યું કે મને ચોપડી સાંધતાં આવડે છે. ચોપડીમાં બધાં પાનાં છે, પણ છુટાં પડી ગયાં છે. હું તે એકઠાં કરી સાંધીને તે વડે નિભાવી લઉંશ. આ મારી ચોપડી હું તમારા મોહનને આપી દઉંછું. હવે હું તે પાછી લેતો નથી. મોહનનો પિતા આ છોકરાની વૃત્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેણે સુશીલને કહ્યું કે તમારો મોટો ઉપકાર થયો છે, પણ હું મોહનને નવી ચોપડી થોડા દિવસમાં લાવી આપીશ ત્યારે તમારી ચોપડી પાછી લેજો. સુશીલે કહ્યું, ના ના, મોહન મારો બાપ છે. તમારે મનમાં આજીવંત લાવવાનું કાંઈ કારણ નથી. હવે સુશીલ મોહનને સાથે તેડી નિશાળ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં તેણે તેને શિખામણ આપી કે મોહન, તું તારા પિતાની સ્થિતિ સાચું જોતો નથી. ગરીબ માણસ મોટે માગી વસ્તુ તરતજ ક્યાંથી લાવે ? માઆપની સામે જઈ કરવી તથા રડી રડીને તેમને કાયર કરવાં, એ કોઈ રીતે સારું નથી. માઆપ બહુ દુઃખ વેદી આપણને ઉછેરે છે. અને બહુ મહેનત કરી આપણું પોષણ કરે છે. માટે તેમને નારાજ કરવાથી કશું આપણા ઉપર ચુંસે થાય છે. મારી સ્થિતિ

પણ સારી નથી. મારે આપ નથી. મારી મા મહેનત મળુરી કરીને મારું યુજ-
રાન ચલાવે છે. હું મારી મા પાસે આવી રીતે જક કરીને કદી પૈસા માંગતો
નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેને કામકાજમાં ઉલટો મદદગાર થઈ પડું છું.
ચોપડીઓ તથા લુગડાં જીવતી પેટે સાચવું છું. જો પરીક્ષા થયાને ચાર
પાંચ મહીના થયા છતાં મેં તને આપી, તે ચોપડી હજી નવી જેવી છે.
આ તારી ચોપડીનાં પાનાં છુટાં પડી ગયાં છે, તેને હું સાંધીશ અને
પરીક્ષા લગી એના વડે નભાવી લઇશ. મારી આ શિખામણુ ખાસ ધ્યાનમાં
રાખી હવે પછી ચોપડી તથા લુગડાં સાચવજે. મોહને કહ્યું ભાઈ, હવે
પછી આવું હું કદી ફરીશ નહિ. મારી ચોપડી અને પાછી આપ, હુંજ
તે સાંધીશ અને તે વડે નભાવી લઇશ.

સુશીલે કહ્યું હું તને હવે તે પાછી આપીશ નહિ. મેં તારા પિતાના
દેખતાં મારી ચોપડી તને આપી દીધી છે, તે પાછી લેવાય નહિ. એ તો
આપી તે આપી; પરંતુ મારો શિખામણની અસર તારા ઉપર ઘણી સારી
થઈ હોય એમ મને તારા બોલ ઉપરથી લાગે છે, અને તેથી મારા
મનમાં અનિશ્ચય સંતોષ થાય છે.

બીજો દિવસે ચનિવાર હોવાથી નિશાળનો વખત સવારનો હતો.
સવારના સાડાદશ વાગે તે નિશાળેથી છુટયો તેવોજ અદાશેખદાર પેલા
અનાથ છોકરા પાસે ગયો. તજવીજ કરતાં જણાયું કે પ્રથમ કરતાં તેને
તાવ એછો આવતો હતો. પરંતુ હજી તાવ જડમૂળથી ગયો નહોતો, અને
અશક્તિ ઘણી હતી. રસ્તે જતું આવતું કોઈ કંઈ આપી જાય તો તે ખાતો,
નહિ તો જૂખ્યો પડી રહેતો. આ વૃત્તાંત જાણી સુશીલની દયા તથા પરે-
પકારની ભાગણી પ્રબળ થઈ આવી. તેણે પેલા અનાથ છોકરાને કહ્યું કે જો
તું આવે તો હું તને મારે ઘેર લઈ જાઉં. મારી માએ પણ એ આજ્ઞાતની
રજા આપી છે. અમારાથી બનશે તેટલી તારી આફરી કરીશું. પેલા છોક-
રાએ તે વાત કંપુલ કરી, તેથી સુશીલ તેનું પાણીનું વાસણ તથા ગોદું
જોડેના મંદિરમાં મૂકી આવ્યો. પછી તેણે તે છોકરાનો હાથ પકડ્યો ને
બંને જણે ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. બ્યારે બ્યારે પેલા અનાથ છોકરો
થાકે ત્યારે ત્યારે થોડીવાર વિસામો લેતા. આમ કરતાં કરતાં પાંચ છ
વિસામા કરી સુશીલ તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. જેવો સુશીલ પેલા અનાથ
છોકરાને લઈ પોતાના કુળામના ઝાંખામાં આવી પહોંચે છે, તેવામાં તેની
એક પાડોશજી નામે કાળીકા સામે મળી તે પાણી ભરવા જતી હતી. આ
બંને છોકરાઓને આવતા જોઈ તે જરા થોભી, અને અનાથ છોકરા વિષે
પૂછપરછ કરી લીધા પછી ચાલી ગઈ. સુશીલ આ અનાથ છોકરાને લઈ

ઘેર આવ્યો, તે જોઇ એની માતા ખુશી ખુશી થઈ ગઇ. પોતાનું ઘર સાંકડું હોવાથી એસરીમાં ખાટલો પાથરી આવ્યો. માતાએ તેને ફરતો પડદો બાંધ્યો, અને સુશીલ પેલા બાવાજીના મંદિરમાંથી ગોઠડું ને ટોચકું ઉપાડી લાવ્યો. વળી તે દિવસે બાપએ તેને રેચ આવ્યો, તથા ઉકાળા પાના માંડ્યા, ને બાવાને માટે કાંજ કે એવો બીજો હલકો પદાર્થ આપવા માંડ્યો. આથી દિવસે દિવસે તે ઊંઘે સારો થવા લાગ્યો. ચાર પાંચ દિવસમાં તો તેના તાવ તદન નાબુદ થયો ને ખોરાક ઉપર રૂચિ થવા લાગી. હવે સદ્ગુણીને બેને બદલે ત્રણ માણસનું ગુજરાન ચલાવવું પડતું, તેથી આ ઊંઘરાની ચાકરો કરવા ઉપરાંત તેને વધારે મહેનત મળુરી કરવી પડતી; છતાં તે જરાએ કંટાળતી નહિ. કાંઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વગર માત્ર પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થેજ તેણે આ કામ કર્યું હતું. આથી તેની મહેનત જલદી સફળ થઈ. ચાર પાંચ દિવસમાં તો બીબાને બહુ આરામ થયો. તે જોઇ સુશીલ તથા તેની માતાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. હવે ચાલો આપણે જરા પેલી કાળિકા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ.

કાળીકાનો સ્વભાવ અદેખો, નિંદાખોર, લડાઇખોર અને ટીખળી હતો. પાણી ભરવા જતાં સુશીલ અને અનાથ ઊંઘરા વિષે તેના મનમાં અનેક વિચારો આવ્યા. પરીપકાર થું તે તે કદી સમજતીજ નહિ. પરીપકારની ખાતર સુશીલ એવા અનાથને પોતાને ઘેર લાવે એ વાત એના મગજમાં ઉતરી નહિ. પાણીનું એડું ઘેર ઉતારી તરતજ તે સદ્ગુણી પાસે આવી, અને અનેક પ્રશ્નો પૂછી મઈ. હવે જ્યારે રાત પડી ત્યારે સૌ વાળુ કરીને પરવાર્યા, અને મહોણાનાં આઠ દશ ઘેરાં બેગાં મળી ચાંદની રાતમાં વાતોના તડાકા ઉડાવવા લાગ્યાં. તેમનામાંનાં કેટલાકને સ્વભાવ તો કુદરતી રીતે સારો હતો. પરંતુ કાળિકા અને એવાં બીજાં નકારાં ઘેરાંના લાંબા સહવાસની અસર તેમનામાં પણ દાખલ થઇ ગઈ હતી. આપણા દેહના અગ્નિ ઘેરાંની રીત પ્રમાણે તેમણે પોતાનો વિષય શરૂ કર્યો.

કાળિકા—અલી જમના, તું જાણે છે કે આજે તો આપણી શેરીમાં પરીપકારનો ઝુંડો ઉડવા લાગ્યો છે.

જમના—થું છે, જરા કહે તો ખરી.

કાળિકા—આજે હું પાણી ભરવા જતી હતી તે વખતે પેલો સુશીલ એક કાળા હબસી જેવા ઊંઘરાનો કાચ પકડી પોતાને ઘેર લાવતો હતો. સુશીલને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે આ ઊંઘરા અનાથ અને લુભો છે, અને તેને તાવ આવે છે. તેથી હમાને ક્ષીપે મારી માતાની રક્ષા થી હું એને મારે ઘેર લઇ જઈ છું.

ત્રીજી સ્ત્રી—ધરમાં તો હાંદલાં કુસ્તી કરે અને વળી રાંડને પરાપકાર સૂચ્યો છે ! છોકરાને પણ આમને આમ બગાડી મૂકશે, ને બીજા માંગતો કરી નાખશે.

ચોથી સ્ત્રી—નારે ના, તમે બૂલો છો. આજે સાંજના પહોરનો મેં પણ જોને જોયો હતો. કાળો છે માટે કૃષ્ણજનો અવતાર છે ! એની ચાકરી કરવાથી તો બહુ પુણ્ય થાય એ નક્કી જાણુજો. બેનો, સદ્ગુણીએ મોક્ષ મેળવવાનો આ ઉત્તમ રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે !

પાંચમી—તમે બહેને ગમે તેમ કહો. એમાં કંઈપણ સ્વાર્થ હશે. સુશીલ સાથે દાસ્તી કરાવી બિચારાને મહેનત મજૂરીએ મોકલી પૈસા કમાવત કરવાનો આ પેંતરો રચ્યો હશે, એમ મને તો લાગે છે.

છઠ્ઠી સ્ત્રી—અરે જોને એકજ છોકરો છે, પણ એક છોકરો તે છોકરામાં લેખું નહિ અને એક આંખ તે આંખમાં લેખું નહિ; માટે આ બીજો છોકરો કરી લાવી હશે. બત્તા, ધરમાં રિદ્ધિસિદ્ધિ બરી છે, તે બંને મળી ભોગવશે !

સાતમી સ્ત્રી—અરે તમે સમજતા નથી. એતો હવણું અધિક માસ ચાલે છે તેથી સદ્ગુણીએ સંન્યાસી જમાડવાનું વ્રત લીધું હશે ! સુશીલના કહેવામાં બહુ થઈ હશે. બિખારી નહિ હોય, પણ તપ કરી કાળો પડી ગયેલો સંન્યાસી હશે !

કાળિકા—સુઝારે પીટ્યો એ સંન્યાસી ને કૃષ્ણજ ! આજે પીટ્યાના શુકને પાણી બરવા મધ, લાં ઠેસ વાગી ને વળી કુવામાં પડતી પડતી બચી મધ. કાણુ જાણે ક્યાંથી રાંડે આ બલા લાવીને મહોલામાં નાખી છે ! બાપા પેટી પેટારા સાચવજો, નહિતો કામનું ભોપાળું ભોલાવી દેશે. એને તો જાણે ઠીક છે, નાગો નાહે પણ શું અને નિચોવે પણ શું !

આ વાર્તાના પ્રસંગ ચાલે છે, તે વખતે એક દરજ્જા કામ પ્રસંગે આવી ચઢતાથી ત્યાં હાજર હતી, તેનું નામ દયાકાર હતું. તે મહોલાને મોખરે રહેતી હતી. તેના ધણી પવિત્ર, પ્રામાણિક અને દયાળુ હતો. તેને પેટે કાંઈ છેલું છોકરું નહોતું, અને આવક સારી હતી. ધણીધણ્યાણી બંને ઇશ્વરભજન ને પરાપકારમાં પોતાનો વખત માળતાં તથા સારા સારા સંત પુરોને ભોલાવી તેમનો મોઢ તે વારંવાર સાંભળતાં, તેથી દરજ્જે આમમાં સૌ ભગત કહી ભોલાવતા. દયાકારને પણ તેના સારા સંસ્કારો બેઠા હતા. સદ્ગુણીને તે સારી રીતે ઝાળખતી હતી, અને તેના વિષે તેના વિચાર બહુ ઉચ્ચો હતો. આ વાર્તા સાંભળી તે બોલી હડી. બેનો, તમારી

બૂલ થાય છે. સદ્ગુણી તે ખરેખરી સદ્ગુણીજ છે. આપણે જોની રીત-
ખાત ઉપરથી ધણું ધણું શીખવાનું છે. એ ધણી વખત આવાં સારાં કામ
કરે છે. દયાને લીધેજ એણે આ કામ કર્યું હશે. બિચારો લુસો માખાપ
વગરનો છે, અને વળી તાવથી પીડાય છે. તેના ઉપર દયા ખાવાને બદલે
આ શો ધધો લઇ બેઠા છો ? કીડી ઉપર શું કટક ચઢાવવા માંડ્યું છે ?
આવા નિરાધારને મદદ કરવી એ આપણો બધાનો ધર્મ છે. મનુષ્યદેહ ધરી
કાંઈને પણ મદદ ન કરીએ, તો પછી આપણું જીવ્યું શા કામનું ? આપણું
જેવાં આ જગતમાં કરોડો માણસ થઇ ગયાં અને થઇ જશે. કાંઈ કાંઈ
સાથે લઈ જતું નથી. માત્ર આવાં સારાં કામજ સાથે આવે છે. દયાકારનું
કહેવું હજી પુરું થયું નહોતું, તે પહેલાં તો બધાંએ મળી તે બિચારીને
ઉધડી લીધી, અને કહ્યું કે તને બેનપણીનું બહુ લાગે છે; મોટો ઉપદેશ
કરનારી આવી છે ! જા જા એ તો તારું ભક્તાણીનું ભજનીઉં સાંભળ્યું !
દયાકારે ધાર્યું કે આ લોકોમાં પરસ્પરના નફરા સંસ્કારો જડાવવા ધાલી
બેઠા છે, માટે કાંઈ વળવાનું નથી, એમ ધારીને તે ઝટ ખસી ગઇ.

જ્યારે આ નિંદાની વાતો ચાલતી હતી ત્યારે ત્યાં બીજી એક ડોસી
બેઠી હતી. તેના સ્વભાવ વિચિત્ર હતા. તેના પેટમાં જરાએ વાત સમાવી
નહિ. લોકોને સાચાં જીઠાં કરીને વધારી વધારીને લડાવી મારતી. હાથમાં
માળા લઈ રોજ ફરવા નીકળે; ને પાંચ પચીસ ધર ગણી આવે, લારે જોના
જીવને નિરાંત વળે. ખુબી તો એ હતી કે રોજ તે દસવીસ ધર ગણી આવે,
તેમાં પાંચ સાત ઘેર તો લડાઇ થાયજ થાય મહોલ્લામાં જેટલા સમજી
આદમીઓ હતા, તેટલા ચેતી ગયા હતા; અને જ્યારે ઘરમાં લડાઇ થાય,
ત્યારે ધારતા હતા, કે જશ્ન પેલી દોઢડાહી ડોસીનાં પગલાં આજે આપણે
ઘેર થયાં હશે. રાતની નિંદાની વાતોમાં આ ડોસીએ કાંઈ જોાછો ભાગ
લીધો નહોતો, છતાં એને રાત્રે ઉંઘ ન આવી. મનમાં એમ થયા કરતું હતું
કે ક્યારે વહાણું થાય, અને આ વાત પેલી સદ્ગુણીને કહી આવું. પારકી
વાત પેટમાં સમાવવી એ નાનુંસુનું કામ નથી. બસેર અનાજ પેટમાં
સમાવવું એ સહેલું કામ છે, પણ નાની સરખી વાત પેટમાં સમાવવી એ
બહુ મુશ્કેલ છે. વહાણું વાયું કે તરતજ તે ફાટણું અને પાણીનો ભોટો લઇ
સદ્ગુણીને આંગણે જઇ બેઠી, અને આડીઅવળી વાતો કરવા લાગી. તે
આસપાસ જોયા કરતી હતી. આડોશીપાડોશીની નજર ચુકાવી સદ્ગુણીને
હાથ પકડી તેને તેના ઘરમાં લઇ ગઇ, અને પુષ્કળ મરચું-મીઠું ભરતોવી
કહ્યું કે મારાં રાત્રે પેલી કાળિયા અને બીજા પાડોશોએ તારી બહુ નિંદા

કરી છે. આ બિચારા અનાથ છોકરાને કાળીઓ અને ચોર કઢી કઢીને બાંડે છે. વળી એ બધીઓએ મળી તને માર મારવાનો અને ઘર બહાર કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તારે ચેતવું હોય તો ચેતજે. આપણે તો બા કહેવાનાં સરીખ. મનમાં દાઝે ખાટે કહેવા આવી છું. પાડોશી બધાં તારી વિરુદ્ધમાં છે, ને તારી બહુજ નબળી વાતો કરે છે. માત્ર હું એકલીજ તારા પક્ષમાં બોલતી હતી; પણ હવે હું ઘરરી થઇ, તેથી મારું એ કુદંશાએ આગળ શું ચાલે ? પેલી દયાકાર જરાતરા તારા પક્ષમાં બોલવા ગઇ, એટલે તો તેને ઉધડી લઇ નાખી, તો અમારા જેવા ઘરડાનો તો પછી આશરોજ શો ? સદ્ગુણી ડોસીનો સ્વભાવ સારી રીતે જાણતી હતી. વળી તેનો એવો નિશ્ચય હતો, કે જ્યાંસુધી કાંઈ આવીને મોઢે કહે નહિ, ત્યાંસુધી તેના ઉપર ધ્યાન આપવુંજ નહિ. તેથી તેણે ડોસીને રોકડો જવાખ પરખાવી દીધો, કે માણ આપ ઘેર પધારો. જેણે કાંઈ કહેવું હશે અથવા મને મારવી હશે, અને ઘર બહાર કાઢવી હશે તે જાતે આવી અને કહેશે, એટલે ચોખ્ખા લાગશે તેમ હું કરીશ. એકની વાત સાંભળી બીજાને કહેવાની આ તમારી ટેવ સારી નથી. આથી ડોસી અંખવાણી પડીને છાનીમાની ત્યાંથી ચાલી ગઇ, અને જાણે કંઈજ સાંભળ્યું ન હોય એવી દૃઢતા ધારણ કરી સદ્ગુણીબાઈ પોતાને કામે વળગી. સદ્ગુણીની જગાએ બીજી કોઈ નબળા મનની સ્ત્રી હોત તો જરૂર તે લડી પડત, અથવા તે ભોંકની આ કુચલી અમર નિંદાથી ડરી જઇ પેલા અનાથને રળ આપત, પરંતુ સદ્ગુણી તો ખરેખરી સદ્ગુણી હતી. પરોપકારી કાર્યો કરતાં સેંકડો વિદ્યા આવે તોપણ તે ડરે એવી નહોતી. તેના નાનપણના ઉચ્ચ સંસ્કારો અને ઉચ્ચ કુટુંબની છાયા, કેળવણી અને નીતિના પુસ્તકોના સતત અભ્યાસને લીધે પરિપકવ ને દૃઢ થયાં હતાં. તેથી આવા ઉચ્ચ કર્તવ્યમાં હંમેશાં અડગ રહેતી.

પ્રકરણ ૩ જી.

ખંત.

પેલા અનાથ છોકરાને આરામ થયો કે તરતજ તેણે રળ માગી કે હવે હું જઇશ. સદ્ગુણીએ કહ્યું કે બાઇ, હવે તું શું કરીશ ?

અનાથ—માણ, હું છુલો છું, એટલે મારાથી કાંઈ થયો થઇ શકે એમ નથી, તેથી મારી રીત પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં બીખ માગી પેટ ભરીશ.

તમે મારાં માઆપની ગરજ સારી છે. તમે આટલી મદદ ન કરી હોત તો હું મરી જાત. પરમેશ્વર તમારું બધું કરશે. આટલું બોલતાં તો તે સરજ હૃદયના બાળકની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં.

સદગુણી બહુ દયાળુ હતી. તેના મનમાં એમ થયું કે એ અનાથ છોકરાને હંમેશને માટે પાણું, પણ મિચારી શું કરે? પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાના સાંસા તો બીજાને માટે તે વધારે શું કરી શકે? પરંતુ એટલામાં તેને એક વિચાર સૂઝી આવ્યો, તેથી તેણે પેલા અનાથને પૂછ્યું. બાઇ, તું દરજીનો ધંધો કરી શકશે ખરો ?

અનાથ—માણ, મને કંઈજ આવડતું નથી, પણ કોઇ શીખવે તો ખુશીથી કરું. બીજાં માગી પેટ ભરતું તે કાને સારું લાગે !

સદગુણી—બાઇ, તું જરા થોભ, હું હવણાં આજીને પછી તને રજા આપીશ.

આટલું બોલી, તે તરતજ દયાકાર પાસે ગઈ, અને બીજાને તેમને ઘેર રાખી ધંધો શીખવવા વિનંતિ કરી. દયાકાર તે ખરેખર દયાનોજ આવતાર હતી. કોઈને દુઃખી જોઈ તે પોતે દુઃખી થતી, અને કોઈને રડતું જુઓ તો તરત તેની આંખમાં આંસુ આવતાં. તેના આવા બધા સ્વભાવથી કોઇ કોઇવાર તે પરોપકાર કરવામાં ઠગાતી, પરંતુ સદગુણીના બોલવા ઉપર તેને સંપૂર્ણ ભરોસો હતો. અને વળી આ અનાથ છોકરાની હકીકત તો પોતે પ્રથમથીજ થોડીધણી જાણતી હતી, તેથી તેણે પોતાના સ્વામીની સલાહ લઈ તે અનાથ છોકરાને પોતાને ઘેર મોકલવા કહ્યું. સદગુણી આનંદ પામતી પામતી પોતાને ઘેર આવી અને બીજાને જણાવ્યું કે તારે દયાકાર-જીનને ત્યાં જવાનું છે. તે જાને દરજી છે. ધણીવણિઆણી બને બહુ બલ્લાં છે. તેઓ તને રાખશે, ખવરાવશે અને ધંધો શીખવશે. ધંધામાં ધીમે ધીમે માહીતગાર થઇશ, તોપણ શીકર નથી. તે તને હાડછેડ કરે એવાં નથી. તેઓ ધણા અનાથ લોકોને સ્વાર્થ વગર મદદ કરે છે. પેલા અનાથે આ કબુલ કર્યું. તેથી સદગુણી તેને દરજીને લાં મૂકી આવી.

આ બનાવ બન્યા પછી એક રવિવારે સુશીલ પેલા લુલા છોકરા પાસે ગયો અને તેની ખબર અંતર પૂછી; તથા તેને ધંધામાં કંઈ આવડ્યું કે કેમ તેની તાજવીજ કરી.

અનાથ—બાઈ, તમને શું કહું ? મને તો હજી સોય પકડતાં પણ આવડતી નથી. ક્યારે તો તે આંગળામાં પણ બોકાઈ જાય છે. દયાકારને બહુ મહેનત કરે છે. પણ મારું નસીબ વાંકું છે. ગામમાં રખડવાની ટેવ પડી ગયેલી છે, તેથી એક ઠેકાણે બેસી રહેતાં અકળામણ આવે છે. જન્મ ધરીને કાંઈ પણ ધંધો કરેલો નહિ, તેથી હાથમાં સોયદોરો લઈ છું. કે કમકમાટ છૂટે છે.

સુશીલ—ગભરાઈશ નહિ, ધીમે ધીમે બધું આવડશે બેસી રહેવાથી અકળામણ થાય છે, તે પણ મઠી જશે. ઉતાવળો ન થા બાઈ, તને ખેડે ખેડે ખવરાવવું પડે છે, તેથી દયાકારને કંઈ કહેતાં તો નથીને ?

અનાથ—અરે, રામ રામ રામ ! ! એ શું બોલો છો ? એતો સાક્ષાત્ દેવીનો અવતાર છે. બિચારાં પેટના દીકરા કરતાં પણ મારા ઉપર બહુ વહાલ રાખે છે. કદી ઉંચે સાદે બોલતાં નથી, કે ઉંચું મન દેખાડતાં નથી. પૂછવા જઈ ત્યારે પણ મીઠે મીઠે શીખવે છે.

આટલી વાત થયા પછી સુશીલ ચૂપ રહ્યો, અને દયાકારની રજા લઈ બીખાને સાથે તેડી ફરવા નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં એક પાંધડી બાંધનારની ડુકાન આવી, ત્યાં પોતે બીખા સાથે બેઠો.

આ છોકરાને ઓટલા ઉપર બેઠેલો જોઈ પધડખંધે પૂછ્યું, બાઈ, તમે કાણ છો ? અહીં કેમ બેઠો છો ? સુશીલે પેલા અનાથ છોકરાની હકીકત તેને ટુંકમાં જણાવી દીધી. વળી તે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે આ અનાથ છોકરાને રખડવાની ટેવ તેથી એક ઠેકાણે બેસી ધંધો શીખતાં અકળામણ આવે છે; તથા ધંધો હાથપર જરા પણ ચઢતો નથી, તેથી કંટાળે છે, માટે એને તેડી ફરવા નીકળ્યો છું.

પધડખંધનો સ્વભાવ બહુજ આનંદી ને વાતોડો હતો. તે સવારથી એક ચિન્તે કામ પર બેઠો હતો, તેથી આરામ લેવા સારું કામ ઉપરથી ઉઠી ગાદી તકીઆ ઉપર લાંબો ચઢને પડ્યો. પછી તેણે ખંને છોકરાને પોતાની ખાસે બોલાવ્યા, અને પેલા અનાથ છોકરાને ઉ-તેજન આપવા સારું પોતાનો હેવાલ વિગતવાર કહેવા માંડ્યો.

પધડખંધ—બાઈઓ હું જાતનેા હજમ છું. નાનપણમાં મને બળીઆ નીકળી આવ્યા હતા. મારાં માઆપ જુનાં વિચારનાં હોવાથી મને શીતળા અલેલા નહોતા, તેથી તે એટલા બધા જોરમાં નીકળ્યા કે મારી છંદગીની

સૌએ આજ્ઞા છોડી હતી. કેટલાક દિવસ અને રાત સુધી તો હું બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પચારીવશજ રહ્યો. આખરે બચ્યો તો ખરો, પણ આ મહામારત આફતમાં મારા બંને પગ છુટણુમાંથી વળી જઈ લુલા અઈ ગયા છે. માત્ર બે હાથ અને છુટણુના ટેકાથી હું ચાલી શકું છું. મારાં માઆપની સ્થિતિ બહુ નરમ હતી મોટા થયો ત્યારે હું કેટલીક સુદત સુધી તો રખડતો ફરતો હતો. પરિણામે યુજ્જરાનના બહુ વાંધા પડવા માંડ્યા. બીજો ધંધો મારાથી થઇ શકે એમ નહોતું, તેથી પાંચડી બાંધતાં આવડે તો રળી ખાઉં એવી ઇચ્છા વારંવાર થતી. આ શહેરની અંદર તે વખતે લલ્લુ કરીને એક પધડબંધ રહેતો હતો, તેની દુકાને જઈ હું બેસી રહેતો. લલ્લુ જાને વૃદ્ધ હતો. શહેરમાં એકનો એક પધડબંધ તેથી કામ તો એટલું બહુ આવતું હતું કે તેનાથી પહોંચી શકાતું નહિ. લલ્લુ પાસે દયામણું મોહું કરી હું બેસી રહેતો. કોઈ કોઈ વખતે એમને કંઈ કામ પડે અથવા દુકાનેથી કંઈ સંદેશો ઘેર કહાવવો હોય તો હું પરાણે ઉપર પડીને તે સર્વ કામ કરતો. વળી જરા એમની નજર મારા ઉપર ફરી એટલે હું એમને ઘેર જવા લાગ્યો. સવારમાં ઉઠી તેમને ઘેર તરતજ જતો, અને તેમનું શાક લઈ આવતો, તથા મારાથી બની શકે એવું તેમનું કામકાજ કરતો. આથી તેમની મારા ઉપર બહુ મહેરબાની થઇ ગઇ. તેમણે મને પોતાનો ધંધો શીખવવો શરૂ કર્યો. બાઈ, મારી મુરફેલીની શી વાત કહું ? પ્રથમ તો હું કેટલાક દિવસ સુધી લલ્લુ પાંચડી બાંધે તે તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોયા કરતો. આ પછી લલ્લુએ મને જુનીપુતી એક પાંચડી આણી આપી. હું તે જોવી તેવી વીંટાળવા લાગ્યો. ધણી મુંઝવણ આવે પણ શું કરું ? મારાથી બીજો ધંધો બની શકે તેમ નહોતું; અને ઘરમાં તો ઉંદર બૂખે મરતા હતા. એક દિવસ હું પાંચડી જોવી તેવી વીંટતો હતો. એટલામાં એક બાટ તે તરફથી નીકળ્યો. તેણે મારા સામું જોયું, અને મોં ફાડી જીભ બહાર કાઢી, હાથનો લહેકો કરી માથું નમાવી કહ્યું. લલ્લુ, આ પૂનણું ક્યાંથી લાવ્યા છે ? જેવું એતું રૂપ છે, તેવીજ એણે પાંચડી બાંધવા માંડી છે. વાહ મઝાની પાંચડી વાહ ! અરે હું બૂલ્યો ! આતો પાંચડી નથી બાંધતો પણ કોઈ રાજ રજવાડાનો મુગટ બાંધે છે. હજી તે વધારે બેલવા જતો હતો પણ લલ્લુએ તેને ધમ-કાવીને કાઢી મૂક્યો. તેના ગયા પછી હું લલ્લુ સામું જોઇ રડી પડી બોલ્યો. કે હું બહુ દહાડાથી મથું છું; પણ કામ મારા હાથપર ચઢતું નથી, અને વળી અકળામણ આવે છે. કોઈ કોઈ દિવસ તો મનમાં એમ થાય છે કે મને

આ ધંધા આવડવાનોજ નથી. લલ્લુએ મને બહુ ધીરજ આપી; અને કહ્યું કે જરાએ શીકર કરવી નહિ, તને જરૂર આવડશે. એ નાદાન બાટનું બોલવું જા માટે લક્ષમાં લે છે ? સારી બાબતમાં ભોડા ગમે તેમ કહે તોપણ દરકાર કરવી નહિ. અભારે તું તારું કામ બંધ કર. ગામની બાગેળે ખેલ કરનારા આવ્યા છે, તેઓ અંગકસરતના ખેલ નવાઇ જેવા કરે છે, તથા ઘોડા, ફાથી, વાંદરાં અને વાઘ વગેરે પાસે અજાજ જેવા ખેલો કરાવે છે. ચાલો, આપણે ખંતે તે જેવા સાફ જઇએ. શીના પૈસા હું આપીશ. અમે ખંતે ત્યાં ગયા. તે મને ખેલ બતાવતા ગયા; અને શિખામણ આપતા ગયા કે બાઈ, તું કંટાળે છે, પણ જો માણસ મહાવરાથી કેવાં કેવાં આશ્ચર્યકારક કામે કરી શકે છે ! આ હાથકો આકાશ સાથે વાતો કરે છે. જો. તેના ઉપર પેલો બાર ચોદ વરસનો છોકરો કેવા અગમ્યબી બરેકા ખેલો કરે છે ! જો ત્યાંથી પડે તો એનાં સોએ વરસ પુરાં થઇ જાય, પણ એ જરાએ ખાતો નથી. મહાવગથી માણસ શું કરી શકે નથી ? જો આ છોકરાના પેટ ઉપર નાગરવેલનું પાન મૂકી પેલા ખેલાડીએ તેને તરવાર વડે કાપી નાખ્યું; અને પેટને જરાએ ઇજા આવવા દીધી નહિ. વળી જો તો ખરો, આ નની સરખી છોકરી એક દોરડા ઉપર કેવા જાત જાતના ખેલો કરે છે ! અરે હવે તો એણે દોરડા ઉપર બાઇસીકલ ચલાવવા માંડી ! રંગ છે તારી ચાલાકીને ! જેયું બાઇ, માણસ મહાવરાથી કેવાં કેવાં કામ કરી શકે છે ! આ ઘોડાઓ દીવાનાં કુંડાળાંમાં થઈ દોડે છે, પાછલા બે પગ ઉપર ઉભા થાય છે. અને માણસની માફક ચાલે છે. વળી પેલા ખેલાડી તો વાધની સાથે કુસ્તી કરે છે. ખંત રાખી પોતાનું કામ કંટાળ્યા વગર કર્યાજ કરે તો માણસ જાત શું ન કરી શકે તેનો વિચાર કર. ગમે તેટલી મુશ્કેલી પડે; તોપણ અમુક કામ કરવુંજ એમ મન સાથે નિશ્ચય કરી ખંતથી તેની પાછળ મચીએ, અને એકવાર ન આવડે તો બીજવાર, બીજવાર ન આવડે તો ત્રીજવાર, એમ વારંવાર કર્યા કરીએ, તો નહીં તે કામ આવડેજ આવડે.

આ ખેલ જેમા પછી મારા હસાકનો તો પાર રહ્યો નહિ. પંદર દિવસ સુધી બાગમટ મેં પેલી જુની પાઘડી બાંધ્યા ને બાંધ્યા કરી. વળી જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં હું લલ્લુની સલાહ લેતો. કોઇ કોઇ વખત તો લલ્લુ મારા તરફ જોઈ રહેતા, અને જ્યાં જ્યાં જૂલ કહે ત્યાં ત્યાં સૂચના કરતા. હું એ સૂચનાઓ ખંતથી ધ્યાનમાં રાખતો. આથી મને જેમ જેમ આજા ઉમમ થતી ગઇ કે મને પાઘડી બાંધતાં આવડશેજ, તેમ તેમ મારો

ઉત્સાહ વધતો ગયો અને ઉવટે હું આ ધધામાં સફળ થયો. હવે હું જુદી જુદી જાતની પાકડીઓ બાંધી શકું છું, અને માફ ગુજરાન સુખેથી ચલાવું છું. વળી તેણે પેલા અનાથ છોકરાને કહ્યું કે બાપ, તું કંટાળીશ નહિ. જમતમાં એવું એકે કામ નથી કે જે કાળા*માથાના માણસને ન આવડે. માત્ર ધીરજને ઉત્સાહથી તેની પાછળ લાગવું જોઈએ. ન આવડે કે ફરી ફરીને કરવું. તને એક ઠેકાણે બેસીને કામ કરવાની ટેવ નથી, તેથી તું કંટાળે છે; પણ ધીમે ધીમે બેસવાની ટેવ પાડજે. જેવી ટેવ પાડીએ તેવી પડે છે. સારી કે ખોટી જે ટેવ પડી તે પછી ટાળવી બહુ કઠણ પડે છે, એ ધ્યાનમાં રાખજે. ઉત્સાહથી કામે લાગીશ ને ફરીફરીને કર્યાજ કરીશ, તો તને તારા ધધા જરૂર આવડશે. હવે ઘણા વખત ચર્ચ ગયો છે, માટે તમે બંને ઘેર જાઓ.

પેલા છોકરાઓ તે પધડખંધનો ઉપકાર માની ઘેર ગયા. આવા ઉત્તેજનથી પેલા અનાથ છોકરાના મનમાં જાણે કંઈ નવુંજ તેજ સ્ફુરવા લાગ્યું. ધધા જરૂર આવડશે, એવી આત્મશ્રદ્ધા તેનામાં દાખલ થઈ. બીજે દિવસથી તેણે પોતાનું કામ ખંતથી શરૂ કર્યું, તેથી તેને શીવતાં આવડ્યું એટલુંજ નહિ પણ તે વેતરતાંએ શીખ્યો. એક વખતે કોઈ પરદેશી પાસે રજઈ, સુજની, અને રનો ડગલો જોઈ તે સર્વ ક્યાં મળશે તેની તેણે તજવીજ કરી. પછી ભગતને સમજાવી નમુનાની ખાતર તે સર્વ મંગાવ્યાં અને તે વસ્તુઓના ઉપર જે જે કારીગરી કરી હતી તે સર્વ ધ્યાનમાં રાખી, પોતે પણ તેવી બનાવવા લાગ્યો. ચહેરના લોકોને તે માલ એટલો બધો પસંદ પડ્યો કે તેના ઉઠાવ જોતજોતામાં પુષ્કળ થવા લાગ્યો. પરદેશથી પણ તેની ઉપરાઉપરી માગણીઓ આવવા લાગી, ને દિવસે દિવસે તેની ખપત વધતી ગઈ; આટલું છતાં પણ તેણે માલ એક સરખીજ રીતે કાઢવા માંડ્યો, અને બાવમાં વધારો કર્યો નહિ. આ સંઘળા બનાવોથી ભગત તથા દયાકારની પ્રીતિ તેના ઉપર બહુ વધતી ગઈ અને તેઓ તેના તરફ પુત્ર જેટલું વહાલ દેખાડવા લાગ્યાં. બહાર ગયો હોય અને જરા મોડો આવે તો દયાકાર અતિશય ટળવળાટ કરી મૂકતી. કામ જરાતરા આવડ્યું કે ત્યારથીજ ભગતે તેને પગાર બાંધી આપ્યો હતો, અને જેમ જેમ તે સાઈ કામ કરતો ગયો, અને આવક સારી થતી ગઈ તેમ તેમ તેના પગારમાં ભગતે વધારો કરી આપ્યો. છેવટે ભગતે તેને પોતાની જોડેનું ઘર વેચાણુ આપાવ્યું, ને તેની જાતની કન્યા લાવી તેની સાથે પરણાવ્યો. ભગતના ગરબુ

પછી આ છોકરાની દયાકાર તરફની લાગણી જરાએ ઝોલી થઈ ન હોતી, એટલુંજ નહિ પણ તે તેને પોતાની સાચી જનેતા માની તે પ્રમાણે આરા ઉઠાવતો.

પ્રકરણ ૪ થું.

અપકારને બદલે ઉપકાર.

ચાલો, હવે આપણે પાછા બીજીવાર સુશીલ તરફ ફરીએ. એક વખત એવું બન્યું કે સુશીલના વર્ગમાં મહેતાજી કંઈ પાઠ શીખવતા હતા. સુશીલની એક તરફ મગન અને બીજી તરફ લલ્લુ નામના છોકરા બેઠા હતા. આ લલ્લુનો સ્વભાવ બહુ નહારો ને તોફાની હતો, અને આખા વર્ગના છોકરા તેનાથી બીતા હતા. તેના તોફાની સ્વભાવને લીધે નિરાશનના તમામ છોકરા તેને મસ્તાન કહી બોલાવતા. પોતાનાથી બધા છોકરા ડરે છે, એમ જાણી તે ડુલાતો, ને જ્યારે તેને મસ્તાન કહી બોલાવવામાં આવે ત્યારે આનંદ પામતો. મસ્તાન બણવામાં પણ બહુ બેદરકાર હતો. કોઈ દિવસ ચોપડી વગર તો કોઈ દિવસ સ્લેટ વગર નિજાણે આવે; ને પેન લાવવાનું તો તે ધણું ફરીને દરરોજ બુલી જતો. એક દિવસ એવું બન્યું કે શિક્ષકે હિસાબ લખાવવા શરૂ કર્યા ત્યારે મસ્ત ન પાસે પેન નહોતી. તેણે મગન પાસે માગી. મગને કહ્યું કે લાચાર છું, મારી પાસે વધારાની પેન નથી. મસ્તાને કહ્યું કે તારી પેનમાંથી થોડી ભાગીને મને આપ. મગને ચોક્કસ ના કહી ને જણાવ્યું કે છેક નાની પેન વડે લખવાથી મારા અક્ષર બગડે. આ વાત મનમાં રાખી ચાલતા પાઠે મસ્તાને સુશીલની પાછા હાથ લંબાવી મગનને એવી ચુંટી ભરી કે તે બૂમ પાડી ઉઠ્યો. આ સાંભળી મહેતાજીએ પાઠ બંધ કરી તબીબી કરવા માંડી. આ વખતે આ બંને છોકરાની વચ્ચે સુશીલ બેઠેલો હતો; તેથી તેને ઉભો કરી શિક્ષકે પૂછવા માંડ્યું, સુશીલે વિચાર્યું કે ભોમ મળ્યા, વિના કારણે ઉપાધિ ઉત્પન્ન થઈ. મસ્તાન મનમાં દેવ રાખી પગલવામાં બાકી રાખશે નહિ. ખેર, થવાનું હશે તે થશે, પણ જૂઠું તો બોલાવજ નહિ. જૂઠું બોલવું એ મહા પાપ છે. હું આત્માર સુધીમાં કોઈ દિવસ જૂઠું બોલ્યો નથી; જૂઠું બોલવાથી મહેતાજીને તેમજ પરમેશ્વરને

એર કંઈ. વળી નિશાળમાં પણ મારી આખરે જાય. ને મહેતાજી સાહેબનો બરોસો મારા ઉપરથી ઊડી જાય. થવાનું હશે તે થશે. હું તો મારે ખરેખરે કહીશ. આમ વિચાર કરી તેણે ખરેખરી હકીકત કહી દીધી. આ ઉપરથી મહેતાજી મસ્તાન ઉપર ગુસ્સે થયા, અને તેને સ્લેટ દફતર સાથે નિશાળના ઓટલા ઉપર નિશાળનો વખત પુરો થતાં સુધી બેસાડી મૂક્યો. આથી મસ્તાન સુશીલના ઉપર એટલો બધો ચિડાચો કે તેને મારવાનો લાગ શોધ્યા કરતો. થોડા દિવસ પછી એક વખત સુશીલ નદી કિનારે સાંજના પહોરનો ફરવા ગયો હતો, ત્યાં લાગ સાધી મસ્તાન તેની ઉપર તૂટી પડ્યો તેને નીચે પાડી નાખી ગડદા ને લાતો મારી, તેથી બિચારા સુશીલની નસકેરી ઝુટી ને ધડપડ લોહી વહેવા લાગ્યું. રસ્તે જનાર લોકોએ મળી તેને છોડાવ્યો. બિચારા સુશીલે નદીના જળમાં લોહીવાળું નાક, મોં ને કપડાં સાફ કર્યાં, ને પછી ઘેર ગયો. બીજો દિવસે જ્યારે સુશીલ નિશાળે ગયો ત્યારે તેના મનમાં તરેહ તરેહના વિચાર થવા લાગ્યા. ધડીમાં તેનું મન ઉંચકેરાય કે મહેતાજી સાહેબની આગળ ફરિયાદ કરવી. વળી કાણુમાં એમ વિચાર આવે કે ના ના એમ તો ન કરવું. મહેતાજી સાહેબ એના ઉપર બહુ ગુસ્સે રહે છે, તેથી એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકશે, ને પરિણામે એનો મનખો રહ થઈ જશે. ગમે તેમ થાય, તો પણ મારે એને ક્ષમા કરવી. મારી મા તથા મહેતાજી સાહેબ વારંવાર કહે છે કે ઉદાર દીલનો માણસ હોય તેજ ક્ષમા કરી શકે છે. વળી મેં એક ઠેકાણે વાંચ્યું છે કે કૌરવોએ બ્લુગટું રમાડી પાંડવોને વનમાં કાઢ્યા, અને વનમાં પણ તેમને સુખે નહિ રહેવા દેવાની ખાતર તેઓ તેમની પાછળ પડ્યા. રસ્તામાં ચિત્રગુપ્ત ગંધર્વ સાથે કૌરવોને લડાઈ થઈ, તેમાં કૌરવો હાર્યા. ચિત્રગુપ્ત કૌરવોને કેદ કરીને લઈ ચાલ્યો. આ વાત પાંડવોના મોટા ભાઈ ધર્મારાજના જાણવામાં આવતાં તેમને ચિત્રગુપ્ત પાસેથી છોડાવ્યા. આહા ! આ કેટલી બધી ક્ષમા ! મસ્તાને માફ થું બગાડ્યું છે ? એણે તો મને માર મારેલો તેથી મારે તો થોડીવાર સહન કરવું પડ્યું હતું, પણ જો મહેતાજી સાહેબ એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકશે તો એને જીંદગી સુધી સહન કરવું પડશે. ખેર, એના નકારા કામને માટે એ ધમરને ત્યાં જવાબદાર છે. મારે તો એને માફ જ કરવું. વેર લેવું એ સહેલું છે પણ ક્ષમા કરવી એ બહુ વિકટ છે. મારી મા મારી ક્ષમા કરવાની જેવે વિષે જાણ્યો તો તે પણ બહુ આનંદ પામશે. એવે એણે મહે-

તાજીને ફરિયાદ કરી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ કોઇપણ પ્રકારે મસ્તાનને ઉપકારથી વગ્ન કરવાનો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

આ બનાવ બન્યા પછી કેટલેક દિવસે સુશીલના વર્ગના કેટલાક છોકરા નદી કિનારે ફરવા ગયા. તેમાં સુશીલ તથા મસ્તાન પણ હતા. ઉનાળો હોવાથી આખો દિવસ પુષ્કળ તાપ પડ્યો હતો; તેથી કેટલાકને નાહવાનું મન થયું. દેખાદેખીથી સર્વ નાહવા પડ્યા. કેટલાક નદીમાં ડુબકીઓ ખાતા હતા અને કેટલાક જરૂર ચોળવામાં રોકાયા હતા. નદીમાં પાણી બહુ નહોતું; પરંતુ એક ભાગમાં મોટો ધરો હતો, તેની કાંઠને ખચર નહોતી. દૈવયોગે એવું બન્યું કે મસ્તાન તે તરફ જઈ ચડ્યો. તેને તરતાં આવડતું નહોતું, અને પાણી તો ભગભગ એ માથાડાંપુર હતું. તેથી તે ડૂબ્યો. એક વાર તો પાણી નીચે જઈ ઉપર આવ્યો અને ગળકાં ખાવા લાગ્યો; એટલામાં એક છોકરાની નજર તે તરફ ગઈ. તે બમ પાડી ઉઠ્યો કે મસ્તાન ડૂબ્યો, મસ્તાન ડૂબ્યો, પણ કાનું ગળું કે તેની મદદે જાય. કેટલાક મદદ માટે બૂમ પાડવા લાગ્યા, અને કેટલાક બીકણુ છોકરા તો લુગડાં પહેરી નાસવા લાગ્યા. સુશીલે આ બૂમ સાંભળી કે તરતજ તેનામાં કંઈ નવુંજ ચેતન આવ્યું. તેને તરતાં સારી રીતે આવડતું હતું. તે જાણ્યો હતો કે ડૂબનાર માણસને કાઢવો એ પુરા જોખમનું કામ છે. ડૂબનાર માણસને જો ગભરાટમાં બચાવનારને વળગી પડે તો બંનેના જીવ જાય, છતાં પણ અપકારને બદલે ઉપકાર કરવાની તેની વૃત્તિઓએ તેને એટલો બધો ઉત્કેષો કે જીવની પણ દરકાર ન રાખતાં વીજળીના વેગે એકદમ તે ખાડા તરફ ધસ્યો, અને મસ્તાનની ચોટલી પકડી બહાર ખેંચ્યો. કિનારે લાવી તેણે તેના મોંમાં પીછું ધાલી ઉભટી ઉપર ઉભટી કરાવી પાણી બહાર કઢાવ્યું, ત્યારે કેટલીક વારે તે પુરેપુરી શુદ્ધિમાં આવ્યો. ત્યાર પછી તેણે તેને ઘેર પહોંચાડ્યો. મસ્તાનને બ્યારે માલમ પડ્યું કે જો છોકરાને તેણે વિના અપરાધે માર્યો હતો, તે છોકરાએ તેને મદદ કરી નહોત તો જરૂર તેના જીવ જાત; ત્યારે પોતે કરેલી ભૂલ માટે તેને બહુ પસ્તાવો થયો. હવેથી તે સુશીલના ઘાસ જેવો થઈ ગયો, અને સુશીલની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે મસ્તાનના સ્વભાવમાં અવનવો સુધારો થયો. તેના અભ્યાસમાં સુશીલની સોજતને લીધે સુધારો થયો, અને વર્ગના બીજા છોકરા પણ તેને ચઢાવા લાગ્યા. મસ્તાનનો સારો અભ્યાસ અને સારી રીતભાત જોઈ મહેતાજીને બહુ નવાઈ લાગી. કેટલાક દિવસથી

તો તે ઉપર નંબર રાખતો થયો હતો, તે એક મહેતાજીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. આનો જવાબ આપતાં મસ્તાનનો ઉબરો હાથ રહ્યો નહિ. તે મળગળો થઇ ગયો, અને વર્ગના સૌ છોકરા સાંભળે એવી રીતે પોતાનો અપરાધ કહી સંભળાવ્યો. એ અપરાધના બદલામાં સુશીલે તેને કેવી રીતે જીવતદાન આપ્યું તે કહેવાને પણ ચૂક્યો નહિ. મહેતાજી આ સર્વ હકીકત સાંભળી બહુ આનંદ પામ્યા તથા તેમણે નિશાળના સર્વ છોકરાને એકઠા કરી સુશીલનાં બહુ વખાણ કર્યાં ને શાખાથી આપી, તથા બધા છોકરાને સુશીલના જેવી ઉત્તમ રીતભાત શીખવવાનો તથા નહારા સ્વભાવથી કેવાં નુકસાન થાય છે એ સંબંધી બોધ કર્યો.

અકરણ પ મું.

નહારા સ્વભાવથી થતાં નુકસાન.

મહેતાજી—સાંભળ લક્ષુ, તારા અભ્યાસમાં સુધારો થયો છે, એટલુંજ નહિ પણ હવે કેટલીક મુદતથી તારી વિકલ્પ એકે હરિયાદ આવતી નથી એ જાણી મને બહુ આનંદ થાય છે. ધીમે ધીમે મદાવરાથી હજી પણ તારા સ્વભાવમાં વધારે સુધારો થશે. ખાતરી રાખજે કે આ જગતમાં હંમેશાં સારા સ્વભાવવાળો માણસ એાછી આવડતવાળો હોય તોપણ તે સુખેથી રળી ખાય છે. એથી ઉલટું નહારા સ્વભાવવાળો માણસ સારી આવડતવાળો હોય તોપણ તે જ્યાં જાય ત્યાં દુઃખી થાય છે. અને વખતે ગુજરાન ચલાવવાના પણ તેને વાંધા પડે છે. સાંભળ, આ સંબંધી તને હું એક વાત કહું.

મગન કરીને એક છોકરો હતો. એ બહુવામાં બહુ ચાલાક હતો, પણ એનો સ્વભાવ એવો નહારો હતો કે વર્ગના કાઠપણ છોકરા એડે એને ખનતું નહિ ઘેર પણ આડોશી પાડોશીનાં છોકરાં સાથે લડીવારંવાર કળઓ ઘેર લાવતો. એનાં માખાપ તથા મહેતાજી સર્વ એનાથી કંટાળી ગયાં હતાં. નિશાળમાં એવો એક પણ દિવસ ભાગ્યેજ જતો કે મગનની વિકલ્પ હરિયાદ આવી ન હોય. કાઠ કાઠ વખત તો એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવા મહેતાજીની ઇચ્છા થતી, પણ એની સારી આવડત એને તથા એની ખનખે ને થઈ જશે એમ જાણીને તે એને વારંવાર શિખામણ આપી ક્ષમા કરતો.

આમ કરતાં કરતાં તેણે અંગ્રેજ સાતમા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. મેટ્રિકની પરીક્ષા આવી, ત્યારે સૌને ખાતરી હતી કે મગન તો જરૂર પાસજ થશે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેનો નંદારો સ્વભાવ તો આગળનો આગળજ. સવારના વખતમાં પહેલો સવાલપત્ર પુરો કરી બધા ઉમેદવારો બહાર નીકળી આરામની રજા ભોગવવા લાગ્યા, એટલામાં એક ઉમેદવારે આવી પૂછ્યું કે અમુક સવાલનો જવાબ શું લખ્યો? આ બાબતમાં પેલા ઉમેદવાર સાથે મતભેદ પડતાં મગને તરત લડવાની શરૂઆત કરી. હવે રજાનો વખત પુરો થવાથી પરીક્ષા માટે તૈયાર કરેલા મંડપમાં ફરી જવાનો વખત થયો, પણ હજી મગને પેલા ઉમેદવારનો કેડો મૂક્યો નહિ. અને મંડપની છેક નજીકમાં આવી પહોંચ્યા. એટલામાં મગનનો મિત્રજ હાથથી ગયો. પેલા ઉમેદવારને નીચે નાખી તેની ગળચી પકડી એવી દાખી કે તેના મોંમાંથી શીણ બહાર નીકળી પડ્યું. આસપાસના ખીજા ઉમેદવારોએ શોરબકાર કરી મૂક્યો. પરીક્ષાના કામ ઉપર દેખરેખ રાખનાર મુખ્ય અમલદારની નજર આ બનાવ તરફ મઠ. તે ત્યાં તરત દોડી ગયા; અને પેલા ઉમેદવારને છોડાવ્યો. આસપાસની હડકીતની તજવીજ કરતાં પેલા અમલદારની ખાતરા થઈ કે વિના પ્રયોજને મગને બચાવે અપરાધ કર્યો છે; તેથી તેને બાકીની પરીક્ષામાં બેસવા દીધો નહિ. મગન આથી એટલો ચિડાયો કે તેણે ફરી એ પરીક્ષામાં બેસવાની તૈયારી કરી નહિ. એ અરસામાં વળી એનાં માથાપ ગુજરી ગયાં. તેથી પોતે રાજનગર ગયો, અને એક વહોરા ગૃહસ્થની મોટી પેઢીમાં નોકર રહ્યો. ત્યાં છ મહીના થયા નહિ એટલામાં તો પોતાના નંદારા સ્વભાવને લીધે એ પેઢીના તમામ નોકરોની આંખે ચઢ્યો. જોત-જોતામાં જેની તેની સાથે લડી પડે. આ ઉપરથી એક દિવસ પેઢીના તમામ નોકરો એટલા બધા ગુસ્સે થયા કે તેઓ એક સંપ કરી શેઠની પાસે ગયા, અને વિનંતી કરી કે આ નવો રાખેલો મહેતો અમારી સાથે એવા ઉદ્ધતાધથી વર્તે છે કે અમે સર્વ કંટાળી ગયા છીએ. જે એને રાખવો હોય તો અમે સર્વે આજથી અમારી નોકરીનું રાજીનામું આપીએ છીએ. શેઠના વિચાર મગનની આવડત અને ચાલાકી માટે બહુ ઉત્તમ હતો; પરંતુ તમામ નોકરોને નારાજ કરે એવા નંદારા સ્વભાવનો માણસ કંઈ કામનો નહિ, એમ ધારી તેને નોકરીમાંથી રજા આપી. ત્યાર પછી મગન એક અંગ્રેજ પેઢીમાં નોકર રહ્યો. ત્યાં ત્રણેક માસ નોકરી કરી એટલામાં તે એક દિવસ ઓફિસમાં મોડો ગયો. પેઢીના મુખ્ય અમલદારે તેને એ

આખી સહજ ટકાર કરી, એટલામાં તો તે એમના સામે ચીકવાઇ ગયો, ને સામા જવાબ દેવા લાગ્યો. આથી તેને નોકરીમાંથી રજા મળી. ધંધા વગર કેટલાક દિવસ તે રખડ્યો. શું કરવું તે તેને સૂઝે નહિ. આ વાત તેની માના મામા દયાશંકરના જાણવામાં આવી. દયાશંકર એક સારા વૈદ તરીકે પ્રખ્યાત હતા, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વૈદક શીખવાને તેમને ઘેર આવતા. દયાની લાગણીથી તેમણે મગનને બોલાવી કહ્યું કે તું મારે ત્યાં જમજો ને વૈદકનો અભ્યાસ કરજો. મગને તે કમુલ કહ્યું અને ત્યાં રહ્યો. દયાશંકર તેમની ઐરી ને છોકરાં સૌ મગન સાથે બહુ માયાળુપણે વર્તતાં, છતાં બાંધને જરા જરા વારમાં વાંકું પડી જતું. કોઇ વખત મામી સાથે તો કોઇ વખત ઘનનાં છોકરાં સાથે તે લડી પડતો. પોતાની સાથે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તો તે જોત જોતામાં તૂટી પડતો. વૈદરાજ આ બધું જાણતા હતા, પણ મામાપ વગરનો તથા સગાં જાણીને તેને ક્ષમા કરતા. મગનની અભ્યાસ કરવાની શક્તિ સંબંધી તેમનો કિતમ્મ મત હતો. બે વરસમાં તો તેણે લગભગ પાંચ વરસના વિદ્યાર્થીઓ જેટલો અભ્યાસ કર્યો. વૈદરાજ ધારતા હતા કે મગન બીજા એક બે વરસ અભ્યાસ કરશે, તો સારા વૈદ તરીકે બહાર પડશે, ને તેની આખી જીંદગી સુખી રહેશે, તેથી પોતાને જથ તથા આશીર્વાદ મળશે. વૈદરાજ તેને વારંવાર ક્ષમા કરતા, તેમાં તેની અભ્યાસ કરવાની ચાલાકી એ પણ સુખ્ય કારણોમાંનું એક હતું. વૈદરાજ બહુ કુટુંબ પ્રેમી હતા. પોતાની મરનાર બાણેજ એટલે મગનની મા ઉપર તેમને બહુ વહાલ હતું. તે પોતાના પુત્રમાં તથા મગનમાં કંઈ ભેદ રાખતા નહિ. પ્રયત્ન કરી પોતે મગનને પગલાવ્યો. પણ દુષ્ટ અને તુંડ મિત્રજી મગન કોઇને જશ આપે એવો નહોતો. એક દિવસ મામીએ કાંઈ સિખામણ આપી એટલે અભ્યાસ અભ્યાસને ઠેકાણે રહ્યો ને પોતે પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો, ને ત્યાં તેણે વૈદકની દુકાન સ્થાપી. થોડા દિવસ તો ટીક ચાલ્યું. પણ પછી દરદીઓ સાથે ભડવા માંડ્યું. લોકો તેના નહારા સ્વભાવથી માહિતગાર થઇ ગયા. તેથી કોઇ પણ એની દુકાને દરકત્રા લાગ્યું નહિ. મગનની ઐરી ઉંમર લાંબક. બધ ત્યારે એને ઘેર આવી, પણ દુષ્ટ સ્વભાવવાળો મગન સવારથી સાંજ લગી તેના ઉપર ટીક ટીક કર્યા કરે, જોતજોતામાં છોડાઇ પડે ને મારવા દોડે. છેવટે તે બિચારી કંટાળીને પોતાને પિંચેર ચાલી ગઇ, ને પોતાનું જીવન લાંબ પુરું કયું. હવે મગનને તો ગુજરાનના પણ વાંધા પડ્યા લાગ્યા. મામાપ

તરફથી થોડું ધણું વારસામાં મળ્યું હતું તે પણ એકે એકે ખાવામાં પુરું કર્યું. આખરે ધરનો વારો આવ્યો, તે વેચી બાકાના ધરમાં રહેવા ગયો. અને ત્યાં પણ આડોશી પાડોશી સાથે સહજ સહજમાં જડવા લાગ્યો. આથી એની બહુ દુર્દશા થઈ. જ્યાં જાય ત્યાંથી ધર બદલી ખીજે રહેવા જવું પડતું. છેવટે તે માંદો પડ્યો. ને હેરાન હેરાન થઈ મરણ પામ્યો. લલ્લુ, તને સમજ પડી હશે કે નહારા સ્વભાવવાળો માણસ આવી રીતે સર્વજ્ઞ દુઃખી થાય છે. સ્વભાવ સારો હોય તો ઝોઝી આવડત છતાં માણસને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. સારો ને નસ્ર સ્વભાવ એ એક ઉત્તમ ગુણ છે. મહારાથી તેમજ મન ઉપર કાબુ રાખવાથી તેમાં ઘણો સુધારો થઈ શકે છે. આ જગતમાં ઘણે ભાગે સારા ને નસ્ર સ્વભાવવાળા માણસોજ દરેક ધંધામાં ફાવે છે. તમે ધ્યાન પૂર્વક જોશો તો તમને આનાં અનેક દૃષ્ટાંતો આ જગતમાંથી મળી આવશે.

પ્રકરણ ૬ હું.

કામ કરવામાં વ્યવસ્થા રાખવી.

એક દિવસ સુશીલને ઉદાસ જોઈને એની માએ પૂછ્યું, બાપ, કેમ આજ આમ ઉદાસ જણાય છે. સુશીલ કહે કંઈ નહિ, બા. સદગુણી કહે કંઈ નહિ કેમ ? ખરી હકીકત હોય તે કહી દે. સુશીલ કહે, બા, હું આજે નિશાળમાં મારી વાચનની ચોપડી લીધા સિવાય ગયો હતો, તેથી એક કલાક લગી બહાર બેસી રહેવું પડ્યું હતું. બધા હોકરા અંદર પાઠ શીખે ને મારે બહાર ઉભા રહેવું પડ્યું તેથી મને બહુ શરમ લાગી. આ મહીનામાં તો મારે બે વાર બહાર ઉભું રહેવું પડ્યું, તેથી મને અતિશય સંતાપ થાય છે.

મા—ચોપડી કેમ બૂલી ગયો ?

સુશીલ—ગઈ કાલે મહેતાજી સાહેબે અમને ગણિતમાં એક મનોચત્તની રીતના ત્રણેક દાખલા શીખવ્યા હતા, અને તે ધેરથી લખી લાવવા આપ્યા હતા, તે મેં લખ્યા. મને ગણિતમાં બહુ રસ પડે છે તેથી મેં આખા મનોચત્તના તમામ હિસાબ ગણી કાઢ્યા, એટલું જ નહિ પણ તે બધા મેં મારી નોટબુકમાં લખી લીધા. ગણિતની લહેમાં ખીજ વિષયો કરી શક્યો નહિ. છેક નિશાળનો વખત થવા આવ્યો એટલે હું ઇતિહાસ લઈ વાંચવા

બેઠા. તે વાંચ્યો ન વાંચ્યો એટલામાં પોણા અગિઆર વાગ્યા. તેથી હતાવળો દફતર લઈ નિશાળે દોડ્યો. નિશાળમાં પહેલો વખત ઇનિદાસનો હતો. તે મને આવડ્યો નહિ. પછી વાચનનો વખત થયો. ત્યારે દફતર છોડી બેઠું તો વાચનની ચોપડી ઘેર રહી ગઈ હતી. તેથી મને મનમાં ટ્રાસકો પડ્યો. સૌ છોકરા પોતાની વાચનની ચોપડી હાથમાં લઈ પાઠ ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા. પણ મારી પાસે ચોપડી નહોતી તેથી હું ગભરાયો. અમારી નિશાળમાં એવો ધારો છે કે બહુચાનાં સાધનોમાથી જો કોઈ કંઈ જુલોને આવે તો તેણે તે વિષય શીખવાય ત્યાં સુધી બહાર એટલા ઉપર બેસવું. મારી જોડે બેઠેલો છોકરો મારી આ મુશ્કેલી સમજી ગયો. તેણે મને સલાહ આપી કે વાચનને બદલે ગણિતની ચોપડી હાથમાં ધરી રાખી તેમાં અમથું અમથું ધ્યાન આપ, એટલે તારે બહાર જવું પડશે નહિ મેં કહ્યું કે ના, એમ તો ન થાય. એ તો મહેતાજી સાહેબને છેતર્યા કહેવાય. ફરી મારો કોઈ બરોસો કરે નહિ અને ઇશ્વરનો પણ ચોર ગણાઉં. આ છોકરાને આવો જવાબ દઈ હું તરતજ ઉભો થયો, અને મહેતાજી સાહેબની આગળ લાચારીથી મારી હકીકત કહી નિશાળના નિયમ પ્રમાણે બહાર ગયો.

મા કહે સુશીલ, તારા સાચવટને માટે મને બહુ સંતોષ થાય છે. પરંતુ અભ્યાસ કરવામાં તારે આમ અનિયમિતપણું કરવું નહિ. નિશાળના વખત પત્રક ઉપર આધાર રાખી તું તારું ખાનગી પત્રક તૈયાર કર, અને તેને અનુસરીને ચીવટથી કામ કર. એમ નહિ કરે તો જે બાબતનો શોખ હશે તેમાં પુષ્કળ વખત ગાળવાનું મન થશે અને જે વિષયપર કંટાળો હશે તે બીલકુલ પડશે રહેશે. એટલુંજ નહિ પણ તારે બહુ વખત ગભરાવું પડશે અને વખતે પરીક્ષામાં પણ નાપાસ થઈ જઈશ. અનિયમિતપણે કામ કરવાથી મારી માને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડતી હતી તે સાંભળ.

મારાં પિએરિઆં બહુ વસ્તારી હતાં. મારે ચાર બેનો તથા બે ભાઈ હતા. મારી મા બિચારી ઘર કામમાંથી કદી ઉઘી આવતી નહિ. પરાંદીએ ચાર વાગે ઉઠે સ્નાત્રી કામજ કામ. એક ઘડીની પણ દુરસદ નહિ. મારા બાપને અગિઆર વાગે નોકરી પર જવું પડતું તેથી બરાબર દસ વાગે આવતું તૈયાર કરવું પડતું. મારા બાપ જમીને જતા કે તરતજ મારી મા એકવાડ અખોટ કરી કંઈને કંઈ કામ કાઢતી. કોઈ દિવસ કપડાં સાંધવાનું કામ કાઢે તો કોઈ દિવસ જુનાં ચોદાં સાંધે. સાંધવાની હાથમાં રાતે વાળુનું એકું થઈ જાય. બીજે દિવસે વળી બાકી રહેલું સાંધવાનું કામ હાથપર લે,

તો પણ તે પુરૂં થાય નહિ, એટલે તે કંટાળીને અધુરૂં મૂકે. વળી ત્રીજે દિવસે સાંજના પહેરે દાણા સમારવાનું કામ કાઢે. તે બે ત્રણ દિવસ સુધી લાગલાગટ કરે પણ પુરૂં થાય નહિ એટલે તે અધુરૂં મૂકી બીજું કામ હાથપર લે. વળી એટલામાં અમારા બધી ભેનોનાં માથાં તથા લુગડાં મેલાં થઈ ગયાં હોય. એથે દિવસે સવારના વખતમાં અમારામાંથી એકાદનું માથું ચોળવા હોળવાનું હાથપર લે, અને તેથી રસોઈ વખતસર તૈયાર થાય નહિ, એટલે મારા પિતાને કંઈ સુકુંપાકું ખાઈ દુકાનપર જવું પડે. વળી કોઈ કોઈ વખત તો બહુ ઉતાવળ કરવાથી દાળ બળી જાય કે શાકમાં બરીવાર હોય નહિ સવારથી રાત લગી કામ કરતાં છતાં ઘરમાં અતિશય અવ્યવસ્થા થઈ જતી. મારા પિતાએ એક દિવસ સાંજના મારી મા સાથે કામની વ્યવસ્થા સંબંધી વિચાર કર્યો, ને છેવટે સલાહ આપી કે સવારના પહેરમાં રસોઈ તૈયાર થતાં સુધી દાતણ પાણી, દિશા જંગલ; પચારી ઉપાડવી, વાસીદું વળવું, નાહવું ધોવું ન રસોઈ કરવી, એટલુંજ કામ કરવું. વળી રસોઈ કરવામાં પણ કયે દિવસે શું રાંધવું તે નક્કી કરી આપ્યું. બપોર પછી દરરોજ વારફરતી એક છોકરીનું માથું ચોળવા તથા હોળવા માટે, લુગડાં ધોવા માટે, દાણા સાફ કરવા માટે, ઘરમાંની ચીજોની વ્યવસ્થા કરવા માટે તથા પરચુરણ કામકાજ માટે તેમણે વખત ફરાવી આપ્યો. વળી આ ઉપરાંત તેમણે અમુક વખત પુરસદનો પણ નક્કી કરી આપ્યો. ઘરના કામમાં થતી અવ્યવસ્થા દૂર કરવાના સઘળા નિયમો મારી માતાએ બરાબર ધ્યાનમાં રાખ્યા ને તે પ્રમાણે વર્તવા લાગી. આથી ઘરનું કામકાજ સારી વ્યવસ્થાથી ચાલવા લાગ્યું.

સુશીલ, જે જે માણસો પોતાનું કામ અનિયમિતપણે કરે છે, તેમના કામમાં કાંઈ પણ માલ હોતો નથી. તું તારું ખાનગી પત્રક તૈયાર કર. ને તે પ્રમાણે હંમેશાં દહતાયા કામ કરવાની ટેવ પાડ; એટલે તને ફરીથી આવી મુશ્કેલી પડશે નહિ તારી સવારે વહેલા ઉઠવાની અને રાત્રે વહેલા સુવાની ટેવ કાયમ રાખજે તને એથી બહુ લાભ થશે. વળી રમવાની તથા ફરવાફરવાની ટેવ ખાસ જરૂરની છે. તે કદી જુલને નહિ. સુશીલે માની કિખામણ પ્રમાણે વખત પત્રક તૈયાર કર્યું. આથી તેને ફરીથી કોઈ વખત આવી મુશ્કેલી આવી નહિ.

મા—સુશીલ, તું અને તારો એક અપરાધ કહી સંભળાવ્યો, પણ બીજો અપરાધ તો શો કર્યો હતો કે તારે પ્રથમ પણ એકવાર બહાર બેસી રહેવું પડ્યું હતું?

સુશીલ—મા, મને એવી બાબત યાદ આવતાં બહુ પડતાં. થાય છે, પણ તમે પૂછ્યું તો કહું છું. અમારી નિશાળમાં એવો નિયમ છે કે ચાલતા પાઠે કાંઈ વાત કરે તો તેને તે પાઠ ચાલે ત્યાં સુધી વર્ગમાંથી બહાર નીકળી એટલા ઉપર ઉભા રહેવું પડે છે. એક દિવસ એવું બન્યું કે નિશાળમાં પાઠ ચાલતો હતો. એમાં શહેરની અંદર એક સાથે પુષ્કળ ઘટ વાગવા લાગ્યા. ઘંટનો ધીમે ધીમે અને એક સરખે અંતરે થતો રણકાર સાંભળી મારાથી મોહનને પૂછી જવાયું કે બાપ આ શું છે ? મોહનને કહ્યું કે તને ખબર નથી કે જૈનના એક દેવળમાં આવી પ્રતિમા પથરાયે છે ? તે પથરામણીનો વખત અત્યારનો છે; માટે જૈનોનાં સઘળાં દેવળોમાં આપારે ઘંટ વાગે છે.

ઉપરની વાત કરતાં શિક્ષકે મોહનને જોયો કે તરત પાઠ બંધ કરી મોહનને કહ્યું, કે ને ચાલતા પાઠે વગર રમ્યએ વાત કરી; માટે તારે આ પાઠ પુરો થતાં સુધી એટલા ઉપર બેસવું.

આ સાંભળી હું ઉભો થયો. અને મોહનો કે સાહેબ, ક્ષમા કરજો. હું બોલાવ્યા સિવાય વચમાં બોલી લઉં છું. મોહન કરતાં મારો ગુનો વધારે છે. પહેલી વાત મેં શરૂ કરી હતી. મેં પૂછ્યું ન હોત તો કદાચ મોહન બોલત નહિ. મારી ભૂલ થઈ છે. નિશાળનો નિયમ પહેલો મેં તોડ્યો છે.

મહેતાજીએ કહ્યું, મને એ મતલબની ખબર નહોતી, માટે તારે પણ બહાર જવું. હું કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય મહેતાજીની આજ્ઞા માથે ચઢાવી બહાર ગયો ને મોહનની પાસે જઈ બેઠો.

મોહનને જોતાંજ મારી આંખમાં ઝળઝળાં આવી ગયાં. મેં મોહનને કહ્યું કે બાપ, મારે લીધે તારે સહન કરવું પડ્યું છે માટે ક્ષમા કરજો.

ઘણા ઘંટ એક સાથે વાગવાથી મને એટલી બધી અજબગી થઈ કે નિશાળનો નિયમ મારા લક્ષમાં રહ્યો નહિ. મોહન બહુ મોટા દીલનો હતો. તેણે મને ક્ષમા આપી એટલુંજ નહિ પણ ઉલટો દિલાસો આપ્યો.

આ વાર્તાનો પ્રસંગ ચાલે છે એટલામાં મોહન ત્યાં આવી ચઢ્યો. સદ્ગુણી બાપએ તેને તથા સુશીલને ઉપદેશ કર્યો કે તમે નિશાળનો નિયમ તોડ્યો, એ ખોટું કહ્યું; પણ વગર આનાકાનીએ સાચે સાચું કહી દીધું એ જાણી મને સંતોષ થાય છે. તમારે તમારા મનપર કાચુ રાખતાં શીખવું જોઈએ. સુશીલ જણાવે છે કે નિયમ ધ્યાનમાં ન રહેવાથી વાત થઈ ગઈ.

એ ખરું, પરંતુ મનપર કાણુ નહિ હોય તો નિયમ ધ્યાનમાં હોવા છતાં પણ તે તોડવાનું મન થઇ જશે. જોમ માણુસ પોતાના મનપર કાણુ વધારે રાખી શકે છે તેમ તે વધારે સારો થઇ શકે છે; ને આ જગતને પણ તે બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે. સારી ટેવો કરતાં નહારી ટેવો વધારે જલદી પડી જાય છે. જો મન ઉપર માણુસનો કાણુ હોતો નથી તો તે અત્યંત દુર્ગુણી થઇ જાય છે; અને કોઇ માણુસ તેની સાથે વહેવાર રાખવાને, વાત કરવાને કે ખાસે બેસવાને ઇચ્છે નથી. મન ઉપર કાણુ રાખનારા માણુસો દેવની માફક પૂજાય છે. મન ઉપર કાણુ રાખવો એ સહેલું કામ નથી; છતાં પણ માણુસ મહાવરાથી તે સદ્ગુણ મેળવી શકે છે. માટે તમે મન ઉપર કાણુ રાખતાં અવસ્ય શીખજો.

જો તમે નિશાળના નિયમોનો આ પ્રમાણે વારંવાર ભંગ કરશો તો મહેતાજીનો વિશ્વાસ તમારા પરથી હટી જશે. આ સાંભળી મોહન બોલી ઉઠ્યો, માજી, મહેતાજી સાહેબને અમારા બંનેનો સારો ભરોસો પડી ગયો છે. અને તેમાં પણ વળી સુશીલની સાચવટ બેઠેને નો તેઓ શીદ શીદ થઇ જાય છે. જુઓ તમને એક દાખલો કહી સંભળાવું છું.

એક વખત એવું બન્યું કે મુખ્ય મહેતાજી સાહેબ અમારો વર્ગ તપાસવા આવ્યા હતા. તેમણે ફેઇગની નોટ પુકા તપાસવા માંડી. આ વખતે અમારા વર્ગનો ઠાકોરલાલ નામનો એક છોકરો ગેરહાજર હતો. તેની નોટપુકમાં સૌથી સારાં ચિત્રો કાઢેલાં હતાં. સુશીલની અને ઠાકોરલાલની નોટપુકનાં પુઠાં, કદ વગેરે સરખાં હોવાથી અમારા વર્ગના શિક્ષકે સુશીલની નોટપુકને ટેકાણે બૂલથી ઠાકોરલાલની નોટ મુખ્ય મહેતાજી સાહેબના હાથમાં આપી. આ નોટપુકમાં સૌથી સારાં ચિત્રો હતાં. તે જોતાંજ તેમણે એ નોટપુક આખા વર્ગને દેખાડી અને એવીજ સફાઈથી સારાં ચિત્રો કાઢવા સંબંધી આખા વર્ગને સૂચના કરી, અને સુશીલને આપાશી આપવા માંડી. સુશીલ સુખ રહ્યો હોત તો આ વાત કોઇના જાણવામાં આવત નહિ; પણ એ સંભવે માટે મરી શીટ એવો છે, તેથી એણે ઉભા થઇ તેમને વિનંતી કરી કે સાહેબ માફ કરજો. હું એ વખાણને પાત્ર નથી. એ નોટપુક મારી નથી, પણ ઠાકોરલાલની છે. મારા કરતાં એ સારાં ચિત્રો કાઢી શકે છે. સુશીલની સાચું બોલવાની હિંમત જોઇ મુખ્ય મહેતાજી સાહેબ બહુ ખુશી થયા. વળી અમારા વર્ગના શિક્ષકે પ્રથમ ધંદના સંબંધમાં જે બનાવ બન્યો હતો, તે એમને કહી સંભળાવ્યો અને જણાવ્યું કે

સુશીલને સત્ય બહુ વહાણું છે. આ પછી મુખ્ય મહેતાજી સાહેબે આખી નિશાળના છોકરાને ભેગા કરી સુશીલનાં આચરણનું અનુકરણ કરવા બોધ કર્યો. સુશીલના સારા વર્તન માટે મુખ્ય મહેતાજીએ એને છાતી સરસો આપ્યો. આ સાંભળી સહયુણી પોતના મનમાં સંતોષ પામી, ધર કામે લાગી.

અકરણ પ મું.

હરામનું ખાવાની દાનત રાખવી નહિ.

એક દિવસ સાંજના પહેરે સુશીલ પોતાના વર્ગના મોતીલાલ નામના છોકરા સાથે નદી કિનારે રમતો હતો, એટલામાં પાણી નજદીક કાંઈ પીળી વસ્તુ પડેલી એની નજરે પડી. નીચો નખી જુએ છે તો તે એક હીરાકંઠી હતી. તેણે તે ઉંચકી લઈ મોતીલાલને દેખાડીને કહ્યું. અદ્યા મોતીલાલ, જો જો, આ હીરાકંઠી મને જડી.

મોતીલાલ—ભાઈ, આપણે બંનેનો ભાગ. તું કોઈને વાત કરીશ નહિ. હું પણ નહિ કરું. આપણે બંને તે વહેંચી લઈશું.

સુશીલ—અરે, તું આ શું બોલે છે ? કોઈ બાઈ ધોવા આવી હશે, અને સાંજ પડી જવાની બીકમાં ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલી ગઈ હશે, તેથી તેને પોતાની કંઠી નીકળી પડ્યાનું ભાન રહ્યું નહિ હોય. બીલી નીકળી જવાથી તે પડી ગઈ હોય એમ લાગે છે.

મોતીલાલ—એમાં આપણે શું કરીએ ? ભોગ એના. આપણે કંઈ ચોરી કરી એની પાસેથી લઈ લીધી છે ?

સુશીલ—ચોરી નથી કરી એ વાત ખરી, પણ એનો કોઈ માલિક તો હશે ને ?

મોતીલાલ—હવે જવા દેને તારું કહાપણ ! માલિક જોળવા જતાં ખરા ધણીને બહે બીજે કોઈ ખોટો ધણી ઉભો થશે. તે જડી છે આપણને ને લઈ જશે બીજું કોઈ.

સુશીલ—આપણે એમ શા માટે કરીએ. ચાલો તે કંઠી લઈ આપણા મહેતાજી સાહેબને આપીએ. તેઓ ખરા ધણી હશે તેને ખાતરી કરી આપી દેશે. જેની જોવાઈ હશે તેને બિચારાને ઘેર તો રાંધ્યું ખાન્ય રહ્યાં હશે.

મોતીલાલ—નશીબ એનાં, આપણે શું કરીએ ? મારું કહ્યું માન. આપણે બંને તેની શેરો અડધી અડધી વહેંચી લઇએ. જે તને ખીંક લાગતી હોય તો લાવ મારી પાસે. થોડા દિવસ પછી જ્યારે આ વાત ઢાંઢી પડશે ત્યારે હું તને અડધા ભાગ આપીશ. તને જરીએ વિચાર નથી આવતો કે તારી ગરીબ મા મિચારી સવારથી સાંજ લગી મહેનત મળુરી કરી મહા સુસ્કેલીથી યુગ્ગરના ચલાવે છે, માટે પરમેશ્વરે દયા કરી આ કંઠી મોકલી છે.

સુશીલ—દુહ, તારા વિચારો જેમ મને બહુ નવાઈ ઉપજે છે. પરમેશ્વરના એવો ઇરાદો છેજ નહિ, કે કોઇએ બેઠા બેઠા ખાવું. હરામનું ખાવાની તો ખાસ મના છે. ધારો કે આપણે એને ભાગે સો સો રૂપીઆ આવ્યા તો તે કેટલા દિવસ નભવાના છે ? વરસ કે બે વરસમાં તે પુરા થઇ જશે. પછી મહેનત નહિ કરવી પડે શું ? કોઇ દિવસ હરામનું ખાવાની દાનત રાખવી નહિ. વળી આ કંઠી રાખવાથી આપણે ઇશ્વરના તેમજ સરકારના યુનેગાર થઇશું. આપણે આ કંઠી વેચવા જઇશું તો તરત પોલિસ આપણને પકડશે, અને પૂછશે કે તમે ક્યાંથી લાવ્યા ?

મોતીલાલ—આપણે એવું શીદ કરીએ વર ? હવણું તો આપણે એ ઘેર લઇ જઇએ; પછી આગળ ઉપર વાત.

સુશીલ—આપણા જેવા નાના છોકરા પાસે પેટી પેટારા હોતા નથી, તેથી તરત તે માખાપને આપવી પડે. મારી મા તો એવી સત્યવાદી છે કે તરત મને ધમકાવી કાઢે, ને જગતમાં ખરેખરી હકીકત જાહેર કરે. જેની કંઠી હોય તેને તરત આપી દે. આમ છતાં પણ કદાચ આપણે આ વાત મનુષ્ય જાત આગળ છાની રાખી શકીએ, પણ પરમેશ્વર આગળ કશું છાનું નથી. આપણા નહારા કામને વારતે આપણે ઇશ્વરના યુનેગાર છીએ, અને તેને જવાબ આપવાનો છે. અત્યારથી આપણે આવાં દુહ દૃત્યો કરતાં શીખીએ, અને તેમાં ફાવીએ તો ભવિષ્યમાં એ નહારી ટેવ વધતી જાય અને મોટી ઉમરે બહુ નુકસાન થાય. વળી અત્યાર લગી મારી મા મારા સારા યુજીને માટે સંતોષ દર્શાવે છે તે તમામ જનો રહે, મારો બરોસો ઘરમાંથી ઉઠી જાય, અને તે પુષ્કળ ક્લેશ કરે. મારી મા સાચને માટે મરી મટે એવી છે. તેનું એક દષ્ટાંત તને કહું તે સાંભળ.

અમરો નાલમાં એવો દિવસ છે કે કોઇને ત્યાં જન આવવાની હોય ત્યારે ધરદીઠ એક એક ગોદડું ઉધરાવી ધણું ગોદડાં ભેગાં કરવામાં આવે છે. જન જમ ત્યારે પાછાં જેનાં તેને આપી દેવામાં આવે છે. અનંતાત્મ

કાકાને ત્યાં જન આવી ત્યારે અમારે ત્યાંથી સાધારણ ગોઠડું આપવામાં આવ્યું હતું. ગોઠડું પાછું મોકલ્યું ત્યારે બૂલથી અમારા ગોઠડાને બદલે સારી રૂપીઆ દસ આરની કિંમતની તળાઇ તે આપી ગયા. મારી મા આ જખને ઘેર નહોતી. ઘેર આવી કે તરતજ અનંતરામ કાકાને ત્યાં તળાઇ પાછી આપી આવી, ને તેમને કહ્યું કે તજવીજ કરી માફ ગોઠડું જડે તો મોકલજો, ને ન જડે તો શીકર નહિ. મારી માને મૂળથીજ સાચને માટે આવી લાગણી છે. હું ને માનો દોકરો છું. માટે હું તો એ કંઠી મહેતાજી સાહેબનેજ આપી આવીશ. વળી એક બીજો દાખલો આવું છું. તે ઉપરથી પણ તારી ખાતરી થશે કે પારકી વસ્તુ રાખવામાં માલ નથી.

આ પાસેના ગામમાં એક શેઠ રહે છે. તે ઘોડે ચઢીને એક દિવસ પગગામ જતા હતા. રસ્તામાં ઘોડો બડક્યો અને શેઠને નીચે નાખી દધ તે જગડામાં ચાલ્યો ગયો. કેટલાક ગાઉ નીકળી ગયા પછી તેને એક કણુબીએ દોડો, તેથી પકડી પોતાને ત્યાં લઇ ગયો. આ વાતની તેણે કોઇને ખબર આપી નહિ. ઘોડાના ધણીએ પોલિસ અમલદારને ખબર આપી. પોલિસ તરફથી તજવીજ ચાલતાં કેટલાક મહીના પછી તે ઘોડો પેલા કણુબીને ત્યાંથી પકડાયો. આ ઉપરથી સરકારમાં કણુબીના ઉપર કામ ચાલ્યું. કણુબીને પુખ્તળ ખર્ચ થયું, છતાં છેવટ તે કેદમાં ગયો. આવી રીતે હરામની વસ્તુ રાખનાથી પરમેશ્વરના તથા સરકારના ચોર ફરીએ. આવા બધા બચમાંથી કદાચ આપણે બચી જઇએ તોપણ છેવટે ઇશ્વરને ત્યાં તો આપણે જવાબ દેવાનોજ છે; માટે એ કંઠી જેની હોય તેને પાછી આપવામાંજ લાભ છે.

આ બધી હકીકત સાંભળી મોતીલાલના મનમાં ખાતરી થઇ કે સુશીલ કહે છે તે ખરું છે. આથી તેણે સુશીલને ઉપકાર માન્યો ને કહ્યું કે બાઇ, તે મને આજે બચકર મુતો કરતાં ચટકાવ્યો. તે જે બોધ મને આપ્યો છે, તે અમૂલ્ય છે. હું જીંદગી સુધી તે બૂલીશ નહિ.

આ વાતચીત થયા પછી તેઓ બંને જણા મહેતાજીને ઘેર ગયા, અને ખરી હકીકત કહી કંઠી તેમને સ્વાધીન કરી. કંઠીના માલીકે આ બંને છોકરાને કંઈ પણ ઇનામ આપવા પોતાની ઇચ્છા જણાવી, પણ તેમણે તે ભેવાની ચોકબી ના પાડી; અને કહ્યું કે તમારી વસ્તુ તમને પાછી આપવાને અમે બંધાએલા છીએ.

પ્રકરણ ૫ મું.

મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફળ.

આ બનાવ બન્યા પછી મોતીલાલ પ્રસંગોપાત સુશીલને ત્યાં જતો હતો. એક વખત મોતીલાલ આવ્યો ત્યારે સુશીલ પેન્સિલથી પાઠ લખતો હતો. આ પાઠ મહેતાજીએ ઘેરથી લખી લાવવા બધા વર્ગને કહ્યું હતું. બીજો દિવસે નિશાળમાં જઈ તરત તે દેખાડવાનો હતો. મોતીલાલે કહ્યું સુશીલ, આજે રવિવાર છે માટે જો આવો તો આપણે રમવા જઈએ.

સુશીલ—રમવા આવતાં મને અડચણ નથી, પણ મારો આ પાઠ પુરો લખાઈ રહ્યા પહેલાં નહિ આવું.

મોતીલાલ—એતો ખરું, પણ હજી તો હવણાંજ લખવાનું શરૂ કર્યું છે, તેથી અડધા કલાક કરતાં પણ વધારે વખત લાગશે.

સુશીલ—હા, અડધો કલાક લાગશે ખરો. મારા વખતપત્રમાં એ લખવાનો વખત અત્યારનોજ છે, એટલે હું તો મારા વખતપત્રને જરૂર અનુસરીશ. વખતપત્રક પ્રમાણે અમુક બાબતો નિયમિતપણે ન કરીએ ને મુલતવી રાખીએ તો ખોટી ટેવ પડે ને બવિધ્યમાં બહુ નુકસાન થાય.

મોતીલાલ—ભાઈ, હું ક્યાં કુધી રોકાઈ રહું? રમી આવીને પછી લખજે.

સુશીલ—ના, એમ ન બને. ધારે કે રમવાની લહેમાં મોડું થઈ ગયું અથવા રમીને ઘેર આવ્યા પછી ખારી બા અને કંઈ કામ સોંપે તો મારું લખવાનું કામ રહી જાય; માટે લખવાનું કામ મુલતવી નહિ રાખું.

મોતીલાલ—એમ થાય તો કાલે સવારે લખાશે. એમાં શી ખોટી વાત છે ?

સુશીલ—આપણા મહેતાજી સાહેબે આઠેક દિવસ ઉપર મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફળ સંબંધી એક વાત કહી હતી તે તને યાદ છે કે નહિ ?

મોતીલાલ—ના ભાઈ, હું તે સંબંધી કંઈ જાણતો નથી, કેમકે મયા અઠવાડીઆમાં હું પરમામ ગયો હતો.

સુશીલ—સાંભળ, ત્યારે તને એ વાત કહી સંભળવું. જોગીભાઈ કરીને એક પટેલ હતો તેનું ગામ એક પગરસાની સડક ઉપર આવેલું

હતું. આ સડક પંદરેક માઈલ લાંબી હતી. તેના ઉપર આંખાનાં પુષ્કળ જથ્થો આવી રહ્યાં હતાં. આ જથ્થોની માલિકી સરકારની હતી. તેથી વરસે વરસ તેના ઉપર જે કરીએ આવે, તેની હરાજ થતી. એક વખતે વરસની સરખાતથીજ જોગીભાઈએ આ તમામ આંખાનાં ઝાડો પરની કરી પચાસ રૂપીઆ માટે હરાજમા રાખી. ઇશ્વરેચ્છાથી એ વરસમાં એ ભાગમાં કરીનો પાક બહુ સારો આવ્યો, ને બીજા ભાગમાં દિમ પડવાથી કરીનો મોર બળી ગયો, તેથી કરીનો ભાવ પણ મન માન્યો ઉપજવા લાગ્યો. ગામના બધા લોકો એમ ધારતા હતા કે જોગીભાઈને આ વરસે દોઢ હજાર રૂપીઆ નફાના મળશે; પણ મુલતવી રાખવાથી પગિણામ થું આવ્યું તે જુઓ. કરીનો પાક તૈયાર થઈ ગયો હતો, પણ જોગીભાઈની આંખ ઉઘડે નહિ. કરીનો વેપારી ઘેર બેઠે માગણી કરવા આવ્યો. મણુના ઝઢી રૂપીઆનો ભાવ આપવા માંડ્યો, પણ તેને કહ્યું કે હવણાં તો કરી મારથી ઉતારી શકાય એમ નથી માટે હાલ આપવી નથી. વેપારીએ કહ્યું કે ભાવમાં ઝોણું કરો અથવા તમામ આંખા ઉઘડ આપો તો હું માણસો રાખી ઉતારાવી લઉં. જોગીભાઈએ એકે વાત માની નહિ. બીજા વેપારીએ માગણી કરવા આવ્યા ત્યારે જોગીભાઈની ધણિઆણીકે કહ્યું કે હવે કરીનો નિકાલ કરો તો સાફ. ધણિઆણીનું કહેવું ખરું હતું, છતાં જોગીભાઈ તેના પર ગુસ્સે થઈ કહેવા લાગ્યા કે તારામાં કાંઈ અફસ છે કે નહિ? આપણે ઘેર પરાણા રાવણું કરવા આવ્યા છે તેમને એકલા મૂકીને આંખા વેડવા જવાય ખરું કે? જગતમાં આપણું નાક કપાત્ર જાય. પરાણા ગયા પછી વળી બેરીએ કહ્યું કે હવે દીક્ર કરો તે નકામી છે. ત્યારે વળી ગુસ્સે થઈ બોલ્યો કે આમ દોઢડહાપણુ આ માટે કરે છે? માણસ લઈ પહોંચ્યો કે ચાર દિવસમાં સઘળા આંખા વેડી નાખીશ. હું કંઈ નરો બેઠો છું? તને અમારા કારભારમાં વચ્ચે આવવાની બહુ ટેવ પડી છે. જગા પટેલના ઘરમાં તકરાર જાગી છે. તેમના છોકરાઓ પોતાની બાપીકી મિલકત વહેંચવાને લડી મરે છે. તેમની બાંજગડમાં પાંચ દિવસ ગાળવા પડે એમ છે. એ કામ થઈ રહેશે કે તરત આંખા વેડાવી નાખીશ. ગામમાં મોટાં પાકમાં બાંધી ફરીએ, ત્યારે જવું પણ પડે. એમાં ક્યાં ગઈથી છોડી બે પૈસા આપી દેવા છે? ગામમાં બધા ધણુએ અથડાય છે કેમ કાઢને પંચાત કરવા બોલાવ્યા નહિ? એતો બોલાવવા લાચક હોય તેનેજ સૌ બોલાવે દિવસ ઘેર હોય એને સૌ બોલાવે છે, બાકી તો પરાણે ઉપર પડતા જમણે તોપણ કાંઈ ઝોટલા ઉપર ચઢવા દેવું નથી. એ કામ પત્યા

પછી પટલાણીએ ફરીને ફરીનો નિકાલ કરવા સાથે સચલ્યું, ત્યારે પટેલે જવાબ આપ્યો કે ફરી ફરી શું કરે છે ? મારા મામાના દીકરાને તાવ આવે છે, એના ઉડતા સમાચાર મળ્યા છે. તેને જોઇને બે દિવસમાં પાછો આવીને કે તરત પડાવીને વેચી નાખીશ. એમાં શી મોટી વાત છે ? પોતાની ધણિઆણી આગળ આમ બડાઇ બતાવી પટેલ પોતાના મોસાળ તરફ ચાલ્યા અને આંખા વેડવાતું કામ મુલતવી રાખ્યું. પોતાના મામાના દીકરાને સહેજ તાવ આવતો હતો, પણ ધણે દિવસે બાણેજ આવ્યા બાણી મામાએ તેમને રોકી રાખ્યા. પટેલ ઘેર આવ્યા ત્યારે માલમ પડ્યું કે પ્રથમ તો ફરી માટે વેપારીઓ ઘેર બારણું દોકતા હતા, પણ હવે તો મોસમ મોળી પડવાથી કાંઈ પૂછવાએ આવતું નથી. આ ઉપરથી પટેલે જોડેના શહેરમાં જતે જઈ પ્રથમથી ફરીતું સાડું નક્કી કરી આવવાનો વિચાર કર્યો. પોતાનું ગામ રેલવે સ્ટેશનથી નવ માઈલ હતું. સ્ટેશને ગાડી એક વાગે આવતી હતી. પટેલને એ ગાડીમાં જવાનું હતું. તેથી અગિયાર વાગતા પહેલાં પરવારનું જોઈતું હતું, પણ પટેલ તો સવારના પહેરમાં ઉઠ્યા ને કસ્ટમો કાઢી બેઠા. ગામમાંથી એકે એકે સળગા અંધાણના બંધાણી એકઠા થયા, તેમની સાથે ગર્યાં મારવામાં બાર વાગી ગયા. આથી તે દિવસે શહેરમાં જવાનું મુલતવી રહ્યું. વળી ધીરીએ ધરમાં કંકાસ કરવા માંડ્યો. બીજે દિવસે રસોઈ વહેલી કરી જમાડી વિદાય કર્યા. ગામની બાગેળે પહેંચતાં હાથમાં હુકો લઈ બદમણ પટેલ સામા મળ્યા, તેમના આગ્રહથી તેમની સાથે હુકડો પીવાને ગપાટા મારવા બેઠા, તેમાં લગભગ સવા કલાક નીદળી ગયો. પછી ઉતાવળા ઉતાવળા ગાડીમાં બેઠા ને બળદને મારી મારીને દોડાવી દોડાવીને દમ કાઢી નાખ્યો. સ્ટેશન બે એક માઈલ દૂર રહ્યું ત્યારે ગાડીના ઉતાવળો સામા મળ્યા. આથી ગાડી ઉપડી ગયાની વાત જણાઈ આવતાં પટેલે પોતાની ગાડી પાછી વાળી, અને ફરીતું સાડું કરવા જવાનું કામ બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રહ્યું. આવી રીતે મુલતવી રાખવાથી પરિણામ એ આવ્યું કે પાકેલા ફરી-ઓનો બગાડ પુખ્ત થવા લાગ્યો, પક્ષીઓ ખાઈ જતાં અને હરમખોરો સતે ચોરી જતા. આદ્રા બેસી જવાથી ફરીનો ભાવ પણ નગમ પડી ગયો હતો. પ્રથમ વેપારીઓ ઘેર પૂછવા આવતા તેને અદ્યે હવે વેપારીઓને ઘેર પૂછવા જવાનો વખત આવી લાગ્યો. છતાં પણ બાઈસાહેબ વળી ગાડી ચૂકાથી પાછા આવ્યા. દેરજોગે એવું બન્યું કે એજ દિવસે રાતે એકાએક આકાશમાં વાદળ ચઢી આવ્યું. પુખ્ત વાવાઝોડા સાથે મુસળધાર વરસાદ પડ્યો; તેથી તમામ ફરી નીચે પડી સડી ને બગડી ગઈ. નફો

તો નફાને ઠેકણે રહ્યો પણ સરકારના પૈસા પણ ગડિથી આપવા બારે થઈ પડ્યા. બાઇ મોતીલાલ, મુલતવી રાખવાથી થતા નુકસાનની વાત તું સમજ્યો ! મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે દરેક કામ વખતપત્રક પ્રમ.જી કરવું. કદી પણ મુલતવી રાખવું નહિ.

સુશીલની આ વાતથી મોતીલાલને બહુ સારી અસર થઇ. તેણે સુશીલને કહ્યું બાઇ, તારું કહેવું ખરું છે. મેં પણ મારો પાઠ લખવો મુલતવી રાખ્યો છે, માટે હવણાંજ પાઠો જાડે છું. તે લખી રહ્યા પછી તારી પાસે આવીશ. આ દરમિયાનમાં તું તારો પાઠ પુરો લખી કાઢ. પછી આપણે બંને સાથે રમવા જઈશું. આ પ્રમ.જી પોતાનો પાઠ પુરો કરી બંને સાથે રમવા ગયા.

પ્રકરણ ૯ મું.

ત્રેવડ.

એક દિવસ સુશીલ અને તેની માતા પોતાના ઘરમાં બેઠાં હતાં, એટલામાં પાડોશમાં રહેનાર રક્ષમણી નામે બાઈ ત્યાં આવી. તેણે સદ્ગુણી બાઈને નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું : બેન, આજે હું તમારી પાસે અગત્યના કામ સાથે આવી છું. મારી કીકીના બાપને દશ પંદર દિવસથી તાવ આવે છે, તેથી નોકરીમાંથી કાપને પગારે રજા લીધી છે. હવે પ્રથમ કરતાં સાથે છે પણ હજી જડમળથી તાવ ગયો નથી, તેથી પંદર વીસ દિવસ પહેલાં નોકરી ઉપર જઈ શકે એમ નથી. મોઢવરીના કારણથી મૂળથી પૈસા સંબંધી અમારો હાથ ભીડમાં રહેતો અને તેમાં વળી એમને મંદવાડ આવ્યો. એટલે પૂછવાની વાતજ શી ? તેમના એક બે બાઇમંધ દોસ્તદાર પાસેથી પાંચ પાંચ દશ દશ રૂપીઆ ઉછીના લીધા, પણ તે તો ચટણીમાં ઉડી ગયા. હવે વારંવાર લોકો પાસે પૈસા ઉછીના માગવા જતાં શરમ આવે છે, માટે આ દાગીનો લાવી છું તે પેલા કમ્પીલાલ શેઠને જ્યાં મૂકી આવી તે ઉપર પચાસેક રૂપીઆ લાવી આપવાની તસ્દી લેશો, તો તમારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. શેઠ જે પ્રમાણે કહેશે તે પ્રમાણે વ્યાજ આપીશું. એ રૂપીઆ વ્યાજ સાથે પુરેપુરા પાછા આપીશું ત્યારપછીજ અમે દાગીનો પાછો માંગીશું. હું પંડે શેઠને ત્યાં જાત પણ અમારો ભરમ ઉધાડો થઇ જાય.

અમે અહીં નોકરીના કારણથી આવેલાં તેથી પરદેશી છીએ. વળી કાઠીના આપને રૂપીઆ ૩૫ મળે છે છતાં પૈસા સંબંધી આવી તાણુ રહે છે. એવી વાત લોકોના જાણવામાં આવે તો અમારું બહુ ખોટું દેખાય. તમને એવી અડચણ નથી, તમારા ઘરમાં કોઈ રજનાર નથી, અને વળી તમારી રિયતિ ગરીબ છે, એમ સૌ જાણે છે, માટે દૂપા કરી મારું આટલું કામ કરી આપો.

સદ્ગુણીબાઈ—એન, એ સંબંધી આપણે પછી વિચાર કરીશું, પણ મોતીલાલબાઈ માસિક રૂ. ૩૫) નો પગાર મેળવે છે, છતાં તમને પૈસા સંબંધી આટલી બધી બીડ કેમ પડે છે તે જરા સમજાવશો ? અને તો આ વાત સાંભળી બહુ નવાઈ લાગે છે.

રક્તમણી—એમાં નવાઈ શેની ? અમે જે ધણીધણિઆણી. જે છોકરાં અને એક ચાકર મળી પાંચ માણસનું અમારે ગુજરાન ચલાવવું પડે છે; અને મોઢવારી તો તમે નજરે જુઓ છો. પછી બીડ કેમ ન પડે ? એન, આ વિના ચાલે ? 'ટકાની તોલડી તેર વાનાં માંગે.' મળથી અમે રાજશ્રી રીતે રહેલાં એટલે હવે કરકસર કરવી ફાવતી નથી. એન, અમારા પાટીદાર લોકોના રિવાજ બહુ ગાંડા છે. અમારા વતનમાં જન્મને જુઓ તો ગરીબ કે તવંગર સૌને ઘેર ચાકર હોયજ. તેને ખાવું પીવું ને અમુક પગાર આપવો પડે છે. વળી આ ઉપરાંત હજમડી રાજ બૈરાંની તહેનાત ઉદાવવા આવે તેને પણ રાજ ખાવાનું આપવું પડે. લંચ પ્રસંગ હોય ત્યારે પંદર વીસ રૂપીઆ પેદા કરનાર આસામીનાં છોકરાંનાં શરીર ઉપર પણ પચાસ સાઠ રૂપીઆનાં કપડાં હોય છે. હવે જો અમે અમારાં છોકરાંને એ પ્રમાણમાં કપડાં ન પહેરાવીએ તો અમારી નાતજાતમાં અમે કળાઈ જઈએ; અને છોકરાંઓ વરાવતાં મુશ્કેલી પડે. અમારી નાતનાં બૈરાં જાતે ધરકામ કરે તે હલકું ગણાય છે.

સદ્ગુણીબાઈ—એતો ખરું, પણ તમે અહીં પરદેશી છો તો તમારા વતનના રિવાજ બાળુએ મૂકી દઇ અહીં ત્રેવડથી રહો તેમાં શું ખોટું ?

રક્તમણી—એન, હું સાસરા ને પિયર બંનેમાં આવી રીતે ઉછરેલી છું તેથી બહુ ત્રેવડ કરવી ગમતી નથી. અમારા લોકો જેવી રીતે પોતાને વ્યવહાર ચલાવે છે, તેવીજ રીતે હું પણ મારો વ્યવહાર ચલાવું છું. એ સંસ્કારો મારામાં રૂઢ થઇ ગયા છે, છતાં પણ જો તમે અને ત્રેવડ કરવાની રીત બતાવશો તો મારાથી જનમે તેટલી હું મદજુ કરીશ.

સદ્ગુણીઆઈ—સાંભળો બેન, પ્રથમ તો તમે ચાકરને રજા આપો. તમને જાતે કામ કરવાની ટેવ નથી તેથી જરૂઆતમાં તમને બહુ અધરૂં લાગશે, એમ માઈં ધારવું છે. પરંતુ જ્યાં જગી તમને કામ કરવાની ટેવ પડે, ત્યાં જગી કોઈ બાધત રોકો. તે માત્ર પાણી ભરીને તથા એકવાડ કાઢીને આવી જાય, અને ધરતું બાકીતું કામ તમારે જાતે કરી લેવું. ચાકરને ખાવાપીવા સાથે એાછામાં એાછો રૂ. ૨) કે ૩) પગાર આપતાં હશે, એટલે કુલ જગમગ રૂ. ૭) નો મસિક ખર્ચ હશે. આ ખર્ચ બહુ ભારે છે. કામ કરનારીને માત્ર રૂ. ૨) થી ૩) સુધી તમારે આપવા પડશે. આથી દર માસે રૂ. ૪) ઉપરાંતનો ખચાવ થશે. વળી તમને ધીમે ધીમે કામ કરવાની ટેવ પડશે. ધરતું કામ કરવામાં કોઈ જાતની ચરમ નથી. એથી પૈસાનો ખચાવ થશે, અને ચાકર કરે તે કરતાં દરેક કામ માઈં થશે; એટલુંજ નહિ પણ તમારી તંદુરસ્તીમાં પણ ઘણું લાભ થશે, બાધેલું પચી જશે અને શરીરે મજબુત થશે. વારૂ બેન, તમને કાંઈ શીતતાં વેતરતાં આવડે છે.

રૂઢમણી—હા, શીવતાં સાધારણ આવડે છે. પરંતુરણુ કામ સહેજસાજ કરે છું ખરી. પરંતુ મને વેતરતાં બરાબર આવડતું નથી, તેથી કેટલીકવાર કપકાં બગડે છે. વળી મારાં શીવેલાં કપડાં કાઢીના બાપા તેમજ છોકરાં પસંદ કરતાં નથી, એટલે ઘણું લાભ તે દરજી પાસેજ શીવડાવીએ છીએ.

સદ્ગુણીઆઈ—તમે નવરાશના વખતમાં બપોળે ઘડી મારે ઘેર આવશે તો હું તમને વેતરતાં શીખવીશ. વળી શીવણકામનો પણ ધીમે ધીમે મહાવરો વધારશો, તો બહુ સારો સુધારો થશે, એટલે દરજીનું ધર શોધવા જવું પડશે નહિ. રૂઢમણીબેન, આપણે બેરાં ધારીએ તો ઘણી બાબતમાં ત્રેવડ કરી શકીએ. જ્યારે અનાજની મોસમ હોય છે, ત્યારે ઘણું કરીને તે સોંધું મળે છે, અને મોસમ ત્રિત્તા પછી આપણે ખરીદીએ તો મોંધું પડે છે. ખાટે ધરમાં ત્રેવડ કરી પૈસા બચાવી મોસમમાં સામટું અનાજ ભરવું જોઈએ. તમારી કદાચ બદલી થશે તોપણ સારા અનાજના પૈસા તો તરવ ઉપજી જશે. સામટું અનાજ લેવાથી અનાજ ભરવાનાં સાધનોની કિંમત તો જોતજોતામાં વળી જાય છે. બેન, એટલું તો ખરૂં કે અનાજ સામટું ભરો, ત્યારે તેને સંભાળપૂર્વક રાખવું જોઈએ. બેદરકારી રાખો તો ઉલટા સોના સાઈ થાય છે. ખાવાપીવામાં પણ ડહાપણ વાપરવું જેમ અને તેમ સાદે ખોરાક લેવો. એક પત્રાળી એક આનાની ચાય, અને એક રૂપીઆની પણ ચાય, માટે આપણે આપણી સ્થિતિને અનુસરીને ખર્ચ રાખવું. સાંભળવા

સુખજી તમારા વતનના રિવાજ પ્રમાણે અહીં પણ તમે ધોળી રાંકો છો; અને તમારા છોકરાનાં તથા તમારા સ્વામીનાં હુમડાં તે રોજ ધોઈ લાવે છે. ધોળીને હંમેશને માટે ન રાંકતાં આદમીના કોટ, કબજા વગેરે હુમડાં જેમ જેમ મેલાં થાય, તેમ તેમ એકઠાં કરી રાખવાં, તે પછી સામટાં મહીનામાં એ ત્રણવાર ધોળીને આપવાં. આદમીનું ધોતીઉં, તમારા સાક્ષા, છોકરાનાં કબજાં વગેરે તમારા હાથેજ ધોઈ નાખવાં. તમારા વાડામાંજ કુવો છે, પછી અડચણ શાની છે ? આથી ધોળીના અર્ચમાં ઉગારે થશે, એટલુંજ નહિ પણ કપડાં ટકરોએ વધારે. ધરનું કામ કરવામાં શી શરમ છે ? કહેવત છે કે 'ધરકા કામ એર આદશાહ ખી યુલામ.' ધરકામ કરતાં સોકો ગમે તેવી ટીકા કે નિંદા કરે તેની દરકાર કરવી નહિ. તમે બજેલાં છો છતાં છોકરાંને ઘેર બજાવવા સાર શિક્ષક રાંકો છે, એ અર્થ પણ નકામું છે. તમારે પોતેજ છોકરાંનું બખ્ખે ધડી બજાવવાં અને બાકીના વખતમાં રમવા દેવાં. આપણા લોકોમાં આજકાલ મોજશોખની વસ્તુઓનો વાપર હદથી જંદે થતો જાય છે. ગરીબ માણસોને ત્યાં પણ બખ્ખે ત્રણ વખત આપણી ઉડતાં હોય છે. પાનસોપારી ને તમાકુનું તો પૂછવાનુંજ નથી. મોજશોખની વસ્તુઓમાં જેમ અને તેમ એણે અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ધરમાં રીતસર રાંધતું જોઈએ. કેટલાક માણસોને ત્યાં તો ઘેરાં રાંધવામાં એટલી બધી બેદરકારી રાખે છે કે રોજ હમલાના હમલા રાંધેલું અનાજ ફેંકી દેવું પડે છે; અથવા તો સવારનું ટાકું સાંજે અને સાંજનું ટાકું સવારે ખાઈ તંદુરસ્તી ખરાબ કરી ડાકટર કે વેદનાં ઘર ભરે છે. ગઈ કાલે પેલી જમના અનાજ ઝાડકતી હતી, તે જોઈ હું તો હોંઘ થઈ ગઈ. તેની બેદરકારીથી એટલું બધું અનાજ ધૂળમાં જતું હતું કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ. જુઓ પેલી જયકુમારીનો સ્વામી માત્ર રૂ. ૨૨) નો પગાર લાવે છે છતાં તેની ત્રેવડને લાંબે તેનો સંસાર બહુ સુખી છે. એથી ઉલટું જોડેના મહોલ્લામાં પેલા ધમ્મજેર સાહેબ રૂ. ૧૦૦) નો પગાર લાવે છે, છતાં બ્યારે જોઈએ ત્યારે પૈસાને માટે વળખાં મારતા હોય છે. હું તો ધારું છું કે એમના ધરમાં ઘેરાંને ત્રેવડ કરતાં આવડતી નથી. અમા દશરાના તહેવારને દિવસે એમનાં છોકરાંને જે સારો પોશાક પહેરાવેલો તે અઠવાડીઆ સુધી છોકરાંનાં અંગ ઉપર જેવામાં આવતો હતો. આવી બેદરકારી રાખીએ તો ધણી ગમે તેટલું પેદા કરે તોપણ દારી આવે નહિ. કાલની કોને ખબર છે ? કાલે કાંઈ આશ્વત આવે અથવા ધરમાં રળનાર હોય તેનીજ તખીયત બગડી તો પછી કુટુંબની શી દશા થાય ? સગાં વહાલાંનાં

ઝોસિઆળાં થતાં જઈએ તોપણ કોઈ ખદ્દ કરે નહિ, એ ખાતરી રાખજો. સાદી રીતે જીંદગી ચુગલવાની ટેવ બહુ ઉપયોગી છે. આવી ટેવવાળાં માણસ એકદમ દુઃખી થતાં નથી. ધરનાં બાળકોને પણ સાદી રીતે રહેવાની ટેવ પડે છે, તેથી ભવિષ્યમાં તેઓ બહુ સુખી થાય છે. રક્ષમણીબેન, મેં તો તમને સુખ્ય સુખ્ય બાળતો કહી સંભળાવી; પણ જો આપણે ધ્યાન આપીએ, તો ધરમાં ઘણી ઘણી બાળતોમાં ત્રેવડ કરી શકીએ ત્રેવડ કરવામાં પણ હડાપણ રાખવાની જરૂર છે. મેં તમને વિવેકસર ખર્ચ કરવાની શિખમણ આપી તે ઉપરથી તમે ગાંડાઈ કરતાં નહિ. તમારા સ્વામીની દવાના ખર્ચમાં કરકસર કરતાં નહિ. ધર ધોળાવી સાફ કરાવવામાં, ધરની વસ્તુઓ ચોક્કસ રાખવામાં અને દૂધ, શાક વગેરે ઉપયોગી ચીજો વાપરવામાં કરકસર કરવાથી લાભને બદલે ઉલટી હાની થાય છે.

રક્ષમણી—સદ્ગુણીબેન, તમે બહુ અમૂલ્ય શિખામણ આપી છે. તમારા બોધની અસર મારા ઉપર અતિથય થઈ છે. ભવિષ્યમાં મારાથી બનશે એટલી ત્રેવડ કરવાને હું ચૂકીશ નહિ, પરંતુ આ પૈસા સંબંધી તમે મને શું કહો છો ?

સદ્ગુણીબાઈ—બેન, હું ગરીબ છું, પણ કોઈ દિવસ કોઈને ઘેર પૈસા લેવા ગઈ નથી. હું તો મારી જાતમહેનત અને ત્રેવડ ઉપર રહી છું. કોઈની પાસે માગવું ને મરવું એ બંને મારા મનને સમાન છે. હું લખ-ખીલાલ શેઠને ઘેર દાગીના મૂકવા જવાની નથી. તમારી હકીકત સાંભળી અને દયા આવે છે. મેં મહેનત મળુરી કરી રૂપિયા ૧૦૦) અત્યાર સુધીમાં જમાવ્યા છે. તેમાંથી તમને રૂ. ૫૦) આપું છું. મારે તમારો દાગીનો જોઈતા નથી. તે પાછો લઈ જાઓ.

રક્ષમણી—હું તમને દાગીનો આપ્યા સિવાય રૂપિયા લઈ જવાની નથી. આથી અને કરકસર કરવાનું મન થશે. તમે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

સદ્ગુણીબાઈના બોધથી રક્ષમણીની આંખ એકદમ ઉઘડી ગઈ હતી. સ્વામીનો મંદરાડ મટતાં તેણે માકરને રમ્મ આપી ને એક બાઈને માત્ર થોડા લખત માટે કામ કરવા રાખી, તથા વિવેકથી ખર્ચ કરવા લાગી. આ સર્વનું પરિણામ એ આવ્યું કે જોતજોતામાં તેની પૈસા સંબંધી બીડ મટી ગઈ. સદ્ગુણીબાઈને રૂપિયા પાછા આપી દાગીનો પાછો લઈ આવી. ત્રેવડ

ત્રીજો બાઇ છે, એ કહેવતની તેના ઉપર એટલી બધી અસર થઇ કે પોતે તો હંમેશાં તે પ્રમાણે વર્તતી, એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે જ્યારે તે વતનમાં જતી ત્યારે ત્યારે બીજાં ઘેરોને ત્રેવડ કરવાના લાજ સમજાવતી; તથા ખોટી મોટાઇની ખાતર રાખેલો વકાત્રો ખર્ચ કરી કરવા બોધ આપતી.

પ્રકરણ ૧૦મું.

કાઠની મરકરી કરવી નહિ.

એક દિવસ કેટલાક છોકરા નિશાળના એટલા ઉપર બેઠા હતા. નિશાળના વખતને હજી વાર હતી, તેથી શિક્ષકો આવ્યા નહતા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વાંચતા હતા, કેટલાક ગાતા હતા અને કેટલાક રમત ગમત કરતા હતા. એટલામાં જીવણ નામનો એક વિદ્યાર્થી પીછાંપીછાંવાળી ટોપી પહેરીને આવ્યો. એક વિદ્યાર્થીએ જીવણના માથા ઉપરથી તે ઉપાડી લઇ તેની કારીગરી જોવા માંડી. બીજાએ તેના હાથમાંથી તે લઇ લીધી અને એક પીછું પકડી ટોપીને ઝાળા ખવડાવવા માંડ્યા. મથુર નામના ત્રીજા છોકરાએ તેના હાથમાંથી તે ઝુંટાવીને નિશાળના વંડા બહાર નાખી દીધી. જીવણ તે લેવા દોડ્યો એટલે પેલા મરકરા મથુરે તેનું દફતર સંતાડ્યું. જીવણ ટોપી લઇ પાછો આવ્યો, અને જુએ છે તો દફતર મળે નહિ. તેણે મથુર પાસે ત્રણ ચાર વાર દફતર માગ્યું પણ તેણે તે આપ્યું નહિ, અને મરકરી કરી ઉડાવનારા જવાબ આપવા લાગ્યો. આથી તે મથુર અને તેના સોબતીઓ ઉપર બહુ ચીઠાયો હતો, એવામાં તેના બે દોસ્તદાર આવ્યા, તેમણે તેનો પક્ષ કર્યો; તેથી મામલો રસાકસી ઉપર ચઢી ગયો. બોલાબોલી ઉપરથી મારામારીની તૈયારી થઇ હતી. આ પ્રસંગે સુશીલ ત્યાં આવી ચઢ્યો. આ તકરાર થવાનું કારણ જાણી લીધા પછી તેણે બધાને શાંત પાડ્યા, અને મથુર સામું જોઇ કહ્યું, કે તમારી આ રીતખાત સારી નથી. મરકરીમાંથી કેવા બર્થકર પરિણામ આવે છે, તેની તમને ખતર નથી. સાંભળો, આ સંબંધી તમને હું એક બે વાતો કહી સંભળાવું છું.

થોડા દિવસ ઉપર પાસેના ગામના પાંચ છ ગરાસીઆ સોદો લેવા આ કર્જામાં આવ્યા હતા. તેઓ અમારી શેરીમાંથી વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા

જતા હતા. તેમણે બડાં લુમડાં પહેરેલાં હતાં, હાથમાં મોટી મોટી ડાંગો હતી, માથે મોટાં ફાળીયાં બાંધેલાં હતાં અને પગમાં ગામડીઆ બેડોળ જોડા પહેરેલા હતા. તેમનો એવો વેશ જોઈ અમારી પાડોશમાં રહેનાર મદનલાલ નામના હોકરાને તેમની મસ્કરી કરવાનું મન થઈ ગયું. તે કેટલીવાર લગી તે તેમની પાછળ પાછળ તેમની માફક હાથ હલાવતો અને મોટી મોટી ફલંગો મારતો ચાલ્યો, પરંતુ ગરાસીઆ વાતો કરતા ચાલ્યા જતા હતા, તેથી તેમનું લક્ષ તે તરફ ગયું નહિ. મદન આટલેથી સંતોષ પામ્યો નહિ. થોડીવાર આમ ચાલ્યા પછી તે તાળી પાડી ખડખડ દરપો, તથા લહેકાં કરી મોં મરડી, વાંકો વળી વળાંને તેમને ચાળા પાડવા લાગ્યો. આથી ગરાસીઆ તેની ઉપર ચીઢાયા, અને એક પોતાના હાથમાંની ડાંગનો ઝપાટો તેને માર્યો. તે તેના લમણામાં વાગવાથી લોહી નીકળ્યું અને તમર ખાઈ નીચે પડ્યો. આ વાત જાણનાં મદનનાં માથાપ તથા સગાંવદાલાં અને પાડોશીઓ લાફડીઓ લઈ દોડતાં આવ્યાં. બંને પક્ષ વચ્ચે બચાંકર મારામારી થઈ. મદનના બાપે ક્રોધના આવેશમાં એક ગરાસીઆને જોરથી હાત મારી. તે તેના પેટમાં વાગવાથી બરોળ ફાટી અને તે તત્કાળ ત્યાંજ મરણ પામ્યો. આ ખબર જાણનાં પોલિસ ત્યાં આવી પહોંચી, અને મદનના બાપને તથા બીજા યુનેમારોને કેદમાં પુર્યા. બંને પક્ષવાળાઓ સામાસામી ફરિયાદો માંડી. બેઉને પુબ્કળ ખર્ચ થયું અને છેવટે મદનનો પિતા તથા બીજા કેટલાક યુનેમારો કેદમાં ગયા.

વળી હું તમને બીજાં એક દૃષ્ટાંત આપું છું, તે પરથી તમારી ખાતરી થશે કે કોમપણ પ્રકારની મસ્કરી કરવાની ટેવ સારી નથી. આપણા લોકોમાં ઘણાને એવી ટેવ હોય છે કે કોઈ કંઈ વસ્તુ બૂલી જાય અથવા બેઠરકારીથી રક્ષણથી ચૂકે અથવા ખોટા નાખે, તો તેને ચાનક આપવાની ખાતર મસ્કરીમાં કેટલીકવાર લગી તે સંતાડી રાખે છે, અને પુબ્કળ ફાંફાં મરાવ્યા પછી પાછી આપે છે. આવા બનાવોમાં મસ્કરી કરવા કરતાં ચાનક આપવાનો હેતુ આમળ પડતો હોય છે, છતાં એમાંથી પણ્ય કોષ કોષ વખત ખરાબ પરિણામ આવે છે. હું એક વખત પરગામ જનમાં ગયો હતો. ત્યાં પેલા મગનલાલ વઢીલના હોકરાના ગળામાંથી રાતમાં હીરાકંઠી નીકળી મધ. એ હોકરાની પાસે એક જ વડુંવર નામની બાઈ સુતી હતી, તેના હાથમાં તે આવી. આ બાઈ ચોર નહોતી, પરંતુ હોકરાની માને ચાનક આપવાની ખાતર એ કંઠી લઈ તેણે પોતાના પાકીટમાં રાખી મૂકી. કંઠીની ખોળાખોળ

કેટલોક વખત સુધી ચાલી; પરંતુ તેણે તે પાછી આપી નહિ. એવા હેતુથી કે શોધવામાં વધારે મહેનત પડે, તો ફરીથી તે છોકરાની મા આવી એદરકારી રાખે નહિ. આવો વિચાર કર્યા પછી તે નદી ઉપર ગઇ. ત્યાં નાહવા ધોવામાં એએક કલાક નીકળી ગયા. જ્યારે તે પાછી આવી ત્યારે તો વડીલનાં ઘરનાંએ પોલિસના માણસોને બાવી ખડા કરી દીધા હતા, અને જાનનાં માણસોનાં ગાંસડાં પોટલાંની વારાફરતી જડતી લેવાતી હતી. બિચારી જમકુંવર જેવી બહારથી આવી તેવીજ પોલિસને જોતાં બહેજાકળી બની ગઇ. અને શું કરવું તે સૂઝતું નહિ. તે પેલા છોકરા પાસે સુતી હતી અને વળી આ જડતીના પ્રસંગે ધણી વખત સુધી ઢાંજર નહોતી, તેથી સૌને એના ઉપર વહેમ તો આવ્યો હતોજ. એટલામાં વળી પોલિસે એના પાકીટમાંથી થંચની રૂબરૂ કંડી કાઢી. તેથી એની કમખખતીનો પાર રહ્યો નહિ. પોલિસે તેને ન્યાયમંદિરમાં ધસડી. ત્યાં તેના ઉપર કામ ચાલ્યું; તેમાં તેને પુષ્કળ ખર્ચ થયું, છતાં તે કેદમાં ગઇ, તેથી જગતમાં તેની આખરને કબંક લાગ્યું અને સમાંવહાલાંમાં હલકી પડી.

અસલના વખતમાં દારકાના જાદવો પરસ્પરની મસ્કરી કરવામાંથી એટલા બધા લાઠી પડ્યા હતા કે તેમના આખા કુળનો નાશ થયો હતો.

મસ્કરી કરવાથી આવાં વિપરિત પરિણામ આવે છે, તેનાં અનેક દષ્ટાંતો તમને આ જગતમાંથી મળી આવશે. મસ્કરા માણસનું કોઇ ટેકાણું વચ્ચે પડતું નથી, સૌ કોઇ તેને ધિક્કારે છે, વહાલામાં વહાલાં માણસો તેનાં દુઃખન થઇ પડે છે અને તે સૌની આંખે ચઢે છે. મસ્કરીની ખીકથી કોઇ તેની આગળ મનનો પડદો ખોલી વાત કરતું નથી, અને સૌ તેની તરફ આણુવિશ્વાસથી જુએ છે. મસ્કરા માણસને ડગલે ડગલે જુહું બોલવું પડે છે. જેને સલ વહાલું હોય અને સંસારમાં સારા નીકળી આવવું હોય, તેણે કોઇની મસ્કરી કરવાની ટેવ રાખવી નહિ આ બોધની અસર મથુર ઉપર એટલી બધી થઇ કે તેણે જીવજનું દુઃખ તરતજ પાછું આપી દીધું; એટલુંજ નહિ પણ એ હાથ જેડી તેની ક્ષમા માગી. જીવણે તેને માફી આપી અને સૌ છોકરાએ તે વાત વિસારી મૂકી.

મકરણ ૧૧મું.

શક્તિ વિચારી કામ કરવું.

એક દિવસ સુશીલ નિશાળેથી છૂટી ઘેર આવ્યો અને પોતાની માતાને કહેવા લાગ્યો કે માણ, નિશાળની મારી પરીક્ષા આજે થઇ ગઇ, તેમાં હું છટ્ટા ધોરણમાં ઉપર નંબરે પાસ થયો છું. મારી નિશાળમાંથી કેટલાક છોકરા અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થવાના છે, તો મને પણ તમે અંગ્રેજી બંધુવા નહિ મૂકો ? ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાંથી ધણા છોકરા અંગ્રેજી બંધુવા જાય છે, ને મેં તો છટ્ટા ધોરણ પસાર કર્યું છે, તેથી હું ત્યાં સારી રીતે નબી શકીશ, એવી મારી પાકી ખાતરી છે.

મા કહે, તું સારી રીતે અભ્યાસ કરી શકે એવો છે, એ સંબંધી મને જરાએ શંકા નથી; પરંતુ તું જાણે છે કે તારા પિતા ગુજરી ગયા છે, તેથી મહેનત મન્યુરી કરી મહા મુશ્કેલીથી હું આપણું ગુજરાન ચલાવું છું. આમ હકીકત છે; છતાં ચાલ, આપણે જાને તારા મહેતાજી સાહેબ પાસે જઇએ; અને તેઓ જો સલાહ આપે તો હું તને અંગ્રેજી નિશાળમાં મૂકીશ; ને ત્રણ વરસ સુધી તને ત્યાં અભ્યાસ કરાવીશ. આ વાતચીત પછી મા દીકરો જાને મહેતાજીને ત્યાં ગયાં, અને સદ્ગુણીબાઈ મહેતાજીની સલાહ પૂછવા લાગ્યાં.

સદ્ગુણીબાઈ—સાહેબ, મારો સુશીલ અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થવા ઇચ્છે છે, એ સંબંધી આપને અભિપ્રાય શો છે ?

મહેતાજી—અંગ્રેજી બાપામાં ધણા ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તકો છે; વળી તે રાજ્યબાપા હોવાથી ડગલે ડગલે ઉપયોગી છે. સુશીલની અભ્યાસ કરવાની શક્તિ સારી છે. તેથી એના અભ્યાસ પાછળ ખરચેલા પૈસા ઉગી નીકળશે, માટે સુખેથી એને અંગ્રેજી નિશાળમાં મૂકો.

સદ્ગુણીબાઈ—પણ સાહેબ, એના પિતા ગુજરી ગયા છે; ને મારી સ્થિતિ મરીબ છે. મહેનત મન્યુરી કરી પરાકાષ્ઠાએ મારું ગુજરાન નભાવું છું. એના પિતાને મરી ગયે દશ વરસ થયાં છે, એટલી લાંબી મુદતમાં મેં દુઃખેપાપે ૧૦૦) રૂપિયા એકઠાં કર્યાં છે. એટલા પૈસા હું એના અભ્યાસ પાછળ ખર્ચી શકીશ. એ કરતાં વધારે ખર્ચવાની મારી શક્તિ નથી. વળી

મારો સ્વભાવ એવો છે કે ગમે તેવું કારણ હોય તો પણ કોઈની પાસે કાંઈ માગવું નહિ. મારા મનથી માગવું અને મરવું બંને સરખાં છે, માટે તમે કહો તેમ કરું.

મહેતાજી—તમારી હકીકત સાંભળી મારો વિચાર બદલાયો છે. આ આપણા શહેરમાંજ અંગ્રેજી નિશાળ છે, તેથી એટલી રકમમાંથી તમે સુશીલને માત્ર ત્રણ કે ચાર ધોરણ સુધી અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવી શકશો. પણ એટલા અભ્યાસથી એનામાં અંગ્રેજી લખવાની, બોલવાની કે વાંચવાની શક્તિ આવશે નહિ. જે એાછામાં એાછું છ કે સાત ધોરણ સુધી અંગ્રેજી શીખવો તોજ એ શક્તિ સાધારણ આવે છે. આપણા લોકો ઘણીવાર મૂર્ખાઈ કરે છે. પોતાની નાણાં સંબંધી શક્તિનો તેમજ છોકરાની મગજશક્તિનો વિચાર કર્યા વગર તેને અંગ્રેજીમાં ધકેલી મૂકે છે; અને એ ત્રણ કે ચાર ધોરણનો અભ્યાસ કરાવી ઉઠાડી લે છે, એટલે ધંધામાં પડ્યા પછી થોડી મુદતમાં જે નજીવું જ્ઞાન મળ્યું હોય તે જતું રહે છે ને તેના સંસ્કાર તો શું પણ થોડા ઘણા શબ્દોનું ભંડોળ પણ રહેતું નથી. પરિણામ એ આવે છે કે છોકરાને અંગ્રેજી કે ગુજરાતી એકે ભાષાનું સારું જ્ઞાન મળતું નથી. અહીંની અંગ્રેજી નિશાળમાં પાંચમા ધોરણ સુધી શીખવાય છે, તેથી છઠ્ઠું ને સાતમું ધોરણ શીખવાને તમારે સુશીલને જોડેના શહેરમાં મૂકવો પડશે. ત્યાં તમારે નિશાળની શી ઉપરાંત વીશી ખરચ આપવું પડશે. હવે જ્યારે તમારી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ સારી નથી, ત્યારે તેને ગુજરાતી સાતમું ધોરણ પુરું કરાવી ખાનગી ધંધે વળગાડવો, એવી મારી સલાહ છે.

સદગુણીબાઈને આ સલાહ પસંદ પડી, તેથી સુશીલને તેણે એક વરસ વધારે અભ્યાસ કરાવી સાતમું ધોરણ પુરું કરાવી એક ધનરાજ નામના કાપડના વેપારીને ત્યાં માસિક રૂ. ૪)ના પગારથી ગુમાસ્તા તરીકે મૂક્યો.

હવે સુશીલ વિદ્યાર્થી મટી સંસારી બન્યો. ધનરાજને ત્યાં કાપડને વેપાર હતો. તે સુતર લાવી ખત્રી લોકોને આપતો; ને બ્રહ્મદેશના બરનું કાપડ વણાવી રંગુન ગ્રહાવતો. વખારમાંથી સુતર લઈ જઈ ખત્રી લોકોને આપવાનું, ખત્રી લોકો જે વણાટ તૈયાર કરી આપે તે લાવી વખારમાં ગોઠવવાનું તથા માલ પરદેશ ખાતે ગ્રહાવવાનું કામ શેઠે સુશીલને સોંપ્યું હતું. વળી અગ્રી લોકો સુતરમાં ભેગ ન કરે અને માલ ન બગાડે તે

ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ પણ તેનુંજ હતું; તેથી ઘણો વખત તેને ધ્યાનપૂર્વક જોવાની ટેવ પડી. તેના ચંચળ મનને નિરુધમી થઇ એસી રહેવું ગમતું નહિ. જ્યારે ખત્રી લોકો વણુવાનું કામ કરતા, ત્યારે તે કામ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતો; ને કેટલીક વાર તો ખત્રીની જગા ઉપર પોતે બેસતો; અને શાળ ચલાવતો. આમ કામ કરતાં કરતાં આઠેક મહીનામાં તો તેનો મહાવરો બહુ વધી ગયો. આ કાનખાનામાં એક સુંદર નામનો છુલો ખત્રી બહુ હોશિયાર કારીગર હતો. સુશીલના સારા આચરણ જોઈ તેના તરફ તે બહુ પ્રીતિ રાખતો. આ ખત્રીએ એક નવી જાતની શાળ શોધી કાઢવા ઘણા વરસથી પ્રયત્ન આરંભેલો હતો. આ શાળની અંદર તેણે એવી યુક્તિથી સાંચાએ ગોઠવેલા હતા કે એક માણસ દશ માણસનું કામ કરી શકે. હજી આ પ્રયત્ન પૂર્ણ થયો ન હતો. તેમાં કામ કામ મુશ્કેલીએ આવી પડતી હતી. હવે આ ચંત્રની તમામ રચના સુંદરે સુશીલને બતાવી ને જે જે અડચણો આવી પડતી, તે ખસેડવા સંબંધી વિચાર કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું. સુશીલે એ અડચણો દૂર કરવાં સંબંધી ઘણા દિવસો સુધી વિચારો કર્યા. એક યુક્તિ શોધી કાઢી સુંદર જોડે મળી તે અમલમાં મૂકે ને તેમાં ન ફાવે એટલે બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી તે પ્રમાણે શાળમાં ફેરફાર કરાવે. આમ કરતાં કરતાં લાંબી મુદતે તેઓ તેમાં ફાવ્યા. તે બંનેએ મળી ધનરાજ શેઠની મદદથી આ નવી જાતની શાળો ઉભી કરવા વિચાર ધાર્યો પણ એટલામાં સુંદરને પક્ષાઘાત થયો. તેની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા માંડી. જ્યારે તેને એમ લાગ્યું કે હવે હું બચવાનો નથી, ત્યારે પોતે જન્મકુંવારો હોવાથી પોતાની મિલકતનું મૃત્યુપત્ર કરી સગાંવહાલાંને તે આપી દેવાની વ્યવસ્થા કરી. આ અણી વખતે તે પોતાના વહાલા સુશીલને બૂલ્યો નહિ. તેણે વિચાર્યું કે આ નવી શાળની રચના સુશીલ સિવાય બીજાની બાજુમાં નથી. અને વળી તે ગરીબ છે ને મને એ તૈયાર કરવામાં એણે બહુ મદદ કરી છે, માટે તે વિચારો રળી ખાશે. એમ ધારી પોતાના મરણ અગાઉ તે શાળ તેણે સુશીલને આપી દીધી.

સુશીલ બહુ બલો ને મોટા મનનો હતો. આ નવી શાળ પ્રાપ્ત થઈ એમાં પ્રતાપ શેઠનોજ છે. એમ તે ધારતો હતો; તેથી તમામ હકીકત શેઠને બજાવી નવી જાતની શાળો તૈયાર કરાવવા વિનંતી કરી. વળી તે સાથે એમ પણ બજાવ્યું કે નવી જાતની શાળની રચના હું બાજુ છું. જે કે હજી તે

અન્યભાવમાં મૂકી નથી; પરંતુ મારી પાકી ખાતરી છે કે તેમાં મોટી ફતેહ મળશે. શેઠ જાતે વૃદ્ધ થયા હતા, અને કાંઈ ઈચ્છાકર નહોતું. તેથી તથા નવી જાતની જાળમાં કદાચ ફતેહ ન મળે તો ખરચેલા પૈસા જતા રહે. એવા વહેમથી તેમણે એ કડાકુટમાં પડવાની ચોકખી ના કહી. વળી તેણે જણાવ્યું કે તું જીવાન છે અને એ જાળની રચનાની તને ખબર છે તો તું સુખેથી ધંધો ચલાવ. તારી સારી રીતભાતથી તથા નીમકહલાલીથી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું સુખેથી કાપડ તૈયાર કરાવ. હું તે કાપડ વેચવામાં બનતી મદદ આપવાં ચૂકીશ નહિ.

પ્રકરણ ૧૨મું.

પારકી આશા સદા નિરાશા.

સુશીલ હવે પોતાના નવા ધધાની યોજના ઉપર ક્ષણે ક્ષણે વિચાર કરવા લાગ્યો. નવી બનાવેલી જાળ માત્ર નમ્રના રૂપ હતી. તેમાં શક્ય કામ સાઈ નહોતું. એ જાળ ઉપર કાપડ વણવાનું કામ શરૂ થવાથી થોડી મુદતમાંજ તે ખરાબ થવા સંભવ હતો. આ હેતુથી તેને નમુનારૂપ રહેવા દઈ તે ઉપરથી બીજી સારા અને મજબુત લાકડાની જાળ તૈયાર કરવાની હતી; પરંતુ તે તૈયાર કરવામાં, સુતર ખરીદવામાં, તૈયાર થએલું કાપડ પરદેશ મહા-વવામાં તથા વણાટ કામ માટે જે માણસો રોકવામાં આવે તેમને પગાર આપવામાં, નાણાંની જરૂર ક્ષણે ક્ષણે પડશે, એમ તેને લાગ્યું. આ સર્વ હકીકત વીગતવાર તેણે પોતાની માતાને જણાવી; અને તે સાથે નાણાં મેળવી આપવા વિનંતી કરી. માતાએ જવાબ આપ્યો કે મેં તો જીંદગી ધરીને કોઇની પાસે એક પાઈ જાગી નથી અને માગવાની પણ નથી. હું મારો ટેક નહિ મૂકું.

સુશીલ કહે માજી, ત્યારે હું કદાચ આપણાં સગાંવહાલાંમાં કેટલાક ધનવાન છે, તેમની પાસે જઈ ખરી હકીકત જણાવી નાણાંની માગણી કરું, તેમાં તમને કાંઈ અડચણ છે ?

મા કહે માઈ, મને અડચણ તો નથી; પણ ખાતરી રાખજે કે પારકી આશા સદા નિરાશા ભરેલી હોય છે.

સુશીલને હજી દુનિયાનો અનુભવ થયો નહોતો; તેથી પોતાની ધંધા

સંબંધી ધારણા પાર પાડવા સાફ નાણાં માગવા માટે પ્રથમ તે પોતાના માસા પાસે ગયો. તેના માસાએ બંધી હકીકત સાંભળી લઇ જવાખ આપ્યો કે ત્રણ માર દિવસ અગાઉ આપ્યો હોત તો સાફ થાત. મારે મામડામાં ધીરધારનો ધંધો છે. હાલ કાપણીની મોસમ હોવાથી લોકોને પૈસા ધીરવા પડ્યા છે, જેથી ધરમાંના તમામ રૂપીઆ અપાઇ ગયા છે; એટલું જ નહિ પણ પાડોશીના રૂપીઆ ૨૦૦) ઉછીના લેવા પડ્યા છે. લાચાર છું, પાસે હોત તો તમને ના કહેત નહિ.

આ પછી સુશીલે પોતાના શેકને ત્યાં નાણાં માગવા સાફ જવાને માટે વિચાર કર્યો. પરંતુ શેક વહેમી છે તેથી ના કહેશે એમ ધારી પોતાના પિત-શર્ધ મામા પાસે જઇ તેણે બંધી હકીકત તેમને નિવેદન કરી, રૂ. ૫૦૦) થી ૭૦૦) સુધીની માગણી કરી. મામા સુશીલની સ્થિતિથી સારી રીતે માહિત-ગાર હતા, તેથી મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે છોકરો હજી નાદાન છે. કદાપિ ધંધામાં ન ફાળ્યો તો વિના કારણે રૂ. ૬૦૦) ૭૦૦) ના ખાડામાં ઉતરીશું. એની પાસે મિલકત પણ નથી કે જેમાંથી આ રકમ પાછી લઇ શકાય. આ સર્વનો બાબતોનો વિચાર કરી મીઠે મોઢે જવાખ આપ્યો કે ભાઈ, સદાના ધંધાને લીધે હવણું મારો હાથ બીડમાં ચાલે છે. તારા સાહસને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે, પણ નિરુપાયે ના કહેવી પડે છે.

સુશીલ ત્યાંથી પોતાના મિત્ર પાસે ગયો. તેણે જવાખ આપ્યો કે હજી તું બાળક છે. તને સંસારનો અનુભવ નથી. આટલા બધા વણકર લોકો આ શહેરમાં રહે છે તેમાં કોઇને સુઝયું નહિ, અને તનેજ આ નવી હીકમત હાથ લાગી ગઇ એ મને તો અસંભવિત લાગે છે. તું કાવવાનો નથી. કરતો હોય તે કર. ખરી નિઠાથી શેકની નોકરી કર, એટલે એ તારા પગારમાં વધારો કરી આપશે અને મા દીકરો સુખેથી પેટ ભરશે. આવા શેખચક્ષીના જેવા વિચારો પડતા મૂક, નહિતો ખરાબ ચઇસા. રહેવાને નાનું સરખું છાપરું છે તે પણ સુમાવી બેસીશ. તારા ભક્ષાની ખાતર તારા આ તરંગી વિચારોમાં મદદ કરવા હું ચોકખી ના કહું છું.

સુશીલની આ નવી જાનનો ધંધો કરવા સંબંધીની લાગણી એટલી બંધી પ્રબળ થઈ અર્ધ હતી કે તેણે આત્રા નિરાગા ભરેલા જવાબોને અજાકાર્યા નહિ; અને છેવટની અજમાયશ તરીકે પોતાના એક ગૃહસ્થ પિત-શર્ધ કાકાની પાસે જઈ રૂ. ૫૦૦) ૭૦૦) ધીરવા અરજ કરી. કાકો જમાનાનો ખાધેલો હતો. પૈસા સંબંધી બાબતમાં એવો ચુસ્ત હતો કે પોતાના દીકરાનો પણ

બરોસો કરે નહિ; તો પછી પિતરાઇના દીકરાને નાણાં ધીરે એ આશા તેઠા આકાશકુસુમવત્ હતી. કાકો-કાંકરીઆની પાળનો કાકો, ભરાં ચઢાવી મેં ફેરવી બોલ્યો કે સગા સંબંધીમાં અમે ધીરધાર કરતા નથી. પૈસાની લાલચથી કાકા કાકા કહેતો હોય તો હવેથી ન કહીશ. સંસાર સૌ સ્વાર્થને સગો છે. હજી છગીને બકાર નીકળ્યો નથી, ને પહેલાં નો ભાઇને ધનવાન થઇ જવું છે. જા જા કરતો હોય તે કરી આ. શી મિલકત ઉપર નાણાં માગવા આવ્યો છે ?

ડોસાનાં આ વચન સાંભળી ભરો સુરીલ ચકિતજ થઈ ગયો. આખાં જળકળીયાં આવીગયાં. ને 'પારકી આશ સદા નિરાશ' એ કહેવતઃ જે એની માતાએ એને કહી હતી તે તરતજ યાદ આવી. રાત દિવસ જેને નવા ધંધા સંબંધી ચિચારો આવતા, તેના ઉત્સાહ નિરાશામાં બદલાઈ ગયો. તેને રાત દિવસ ઉંઘ આવતી નહોતી. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ સુધી શોક કર્યા પછી એક વખત સદ્ગુણીયાઇ નિરાંતે બેઠાં હતાં, તેમની પાસે સુરીલ જઇ બેઠો અને નાણાં માગવા જતાં જે જે નિરાશા ભરેલા જવાબો મળ્યા હતા, તે સઘળા માતાને કહી સંભળાવ્યા અને તે સાથે પોતાની માતાને કહ્યું કે જો તમે અને નાણાં સંબંધી મદદ કરો તો હું મારું કામ ઉત્સાહથી ચલાવું.

સદ્ગુણીયાઇ કહે, તું જાણે છે કે આપણી સ્થિતિ ગરીબ છે. મહેનત મળુરી કરીને મેં માત્ર ૧૦૦ રૂપીઆ આજ સુધીમાં બચાવ્યા છે. આ ઉપરાંત એક દાગીનો રૂ. ૧૫૦) ની આસપાસની કિંમતનો છે, પણ તે તો એટલા માટે રાખેલો છે કે સુખેદુઃખે કે માર્દેસાજે અણીને વખતે કામ આવે. આ સિવાય મારી પાસે ખીણું કાંઈ નથી.

સુરીલ કહે, જો તમે અને આ દાગીનો વેચીને જે રૂપીઆ ઉપર જે, તથા રૂપીઆ સો તમારી પાસે છે તે, તેમજ લગભગ રૂ. ૭૫) મારા પગારના જે શેઠને ત્યાં ચઢેલા છે તે, લાવી આપો તો હું ધનરાજ શેઠને મળું; અને જે દરથી ખત્રી લોકોને વણવા માટે સુતર આપે છે તે ભાવે અને આપે તો સુધારને મળીને રૂ. ૩૦૦) માં ખત્રી શકે એવી નાના પાયાપરની આ નવી દંપતી શાળ તૈયાર કરાવું. માછ તમે ખાતરી રાખજો કે હું આ નવી શાળમાં ફક્ત પાંચ દિવસોએ કદાચ નિષ્ફળ નીવડીશ; તો સુદરની જુની દંપતી શાળ ખાલી પડી છે, તે જાડે લઇ તે ઉપર કામ કરી રાજ

આઠ આના તા અવસ્થા પેદા કરીશ; અને તમારી પાસેથી લીધેલા રૂપિયા જોતજોતામાં પાછા આપી દઈશ હું બ્રાહ્મણ થઈને વણકરનેા ધંધો કરે તેથી ભોંકા પ્રથમ તો મને હસશે, પણ હું તેની દરકાર કરતો નથી. ભોંકા બહેને ગમે તે કહે, 'સુખે રહેવું' અને જૂએ મરવું' એ ખરેખરી મૂર્ખાઈ છે. આ કહેવત તમે મને મૂળથી કહેતાં આવ્યાં છો, તે હું જૂલ્યો નથી.

સદગુણીઆઇને પુત્રના વચન ઉપર વિશ્વાસ હતો. તેણે સુશીલની માગણી કયુલ કરી એટલે તે શેઠને મળ્યો. સુશીલની માગણી પ્રમાણે સુતર આપવામાં તેમને જરા પણ અડચણ નહોતી તેથી તેમણે હા કહી. આ ઉપરથી સુશીલ શાળાના કારખાનાનું કામ જે મીઠી કરતો હતો તેને મળ્યો, ને તેને નમુના બતાવી તે પ્રમાણે રૂ. ૩૦૦) ની અંદર એક જાળ તૈયાર કરાવી શેઠને ત્યાંથી સુતર લાવી જાતેજ વણવાનું કામ કરવા લાગ્યો. આ નવી શાળાથી તે ઝડપથી અને સારા માલ તૈયાર કરવા લાગ્યો. આથી તેને દરરોજની રૂ. ૨) મળુરી પાડવા લાગી. આ જોઈ સદગુણીઆઇના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. છોકરો રળીને જે લાવે તે સધળી રકમ જીવી રાખતી. આથી એ વરસમાં તેની પાસે લગભગ રૂ. ૧૫૦૦) ની મુડી એમ્ડી થઈ. જેમ જેમ પૈસા એકઠા થતા ગયા તેમ તેમ સુશીલનો કામ કરવાનો ઉત્સાહ પણ વધતો ચાલ્યો. આ મુડીમાંથી તેણે એક મોટા પાયા પર નવી ઢબની જાળ ઉભી કરી અને જીની જાળ ઉપર ખત્રી રોડી પોતે નવી જાળ ઉપર કામ કરવા લાગ્યો. દોઢેક વર્ષ આ પ્રમાણે કામ ચાલ્યું એટલે તેની પાસે સારી રકમ એકઠી થઈ. માલ એવો સફાઈખંધ ને સારો નીકળતો કે સુશીલના કારખાનાના માલની માગણી રંગુનથી ઉપરાઉપરી આવવા લાગી. હવે શેઠ પોતાની વૃદ્ધ અવસ્થાને લીધે તથા સંતાન ન હોવાથી ધંધો બંધ કર્યો. સુશીલે શેઠની રજા લઈ પોતાની પદરથી સુતર ખરીદી માલ બનાવી રંગુનના આડતીઆ ઉપર મોકલવા માંડ્યો. આથી સુશીલને એટલો બધો નફો થવા લાગ્યો કે ઘોડી મુદતમાં બીજી દસ શાળા મોટા પાયા પર ઉભી કરી. હવે સુશીલે તમામ કામ કારીગરો પાસે કરાવવા માંડ્યું અને પોતે સુતર ખરીદવામાં, માલ પરદેશ મોકલવામાં, તથા કારીગરો ઉપર દેખરેખ રાખવામાં પોતાનો ધણો વખત ગાળવા લાગ્યો અને દિસાખ રાખવાનું કામ પણ જાતે કરવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ખોટા વહેમો, જુગાર તથા ખુશામતથી દૂર રહેવું.

ક'જીસાધ કરવી નહિ.

પોતાના કારખાનામાં કામ કરતા કારીગરો પાસેથી કેમ કામ લેવું તે સુશીલ સારી રીતે સમજવો હતો. એમની સાથે તે બહુ માયાળુપણે વર્તતો પોતાના કુટુંબના જેવા માણસો ગણીને તે તેમની તરફ અત્યંત પ્રીતિ ને મમતા રાખતો. કારીગરોમંથી કોઈ માંદો પડે તો સુશીલ જાતે દાકતરને તેડવા જતો, તથા દવા લઈ આવી પાતો અને રાત દિવસ હાજર રહી ખીજા હિપચારો કરતો. એક વખત તેના કારીગરોના મહેલામાં લાલ્લ લાગી. આ વાતની ખબર પડતાં સુશીલ ધરન વેગે ત્યાં દોડ્યો, અને જોયું તો પોતાના કારીગરોમાંના એ જણનાં ઘર બળતાં દીકાં. એક કારીગરનાં ઘેરી છોકરાં ઘરમાં રહી ગયાં હતાં તેથી આસપાસનાં માણસો શૌર્યકોર કરી રહ્યાં હતાં. સુશીલને આ વાતની ખબર પડતાં એક પાડોશીના ઘરમાં જઈ જાતે નિસરણી ઉંચકી લાવ્યો અને તેને પછીતની બારીએ મૂકી ઉપર ચઢ્યો; પરંતુ તે અંદરથી વાસેલી હતી, તેથી એક એ બીજા માણસની મદદ લઈ તે તોડી પડી અને અંદર રહી ગએલા તમામ માણસોને ગભરાયા સિવાય એકે એકે સાવચેતીથી બહાર કાઢ્યાં. પછી તે પોતાના કારીગરો પાસે ગયો, અને તેમને જણવ્યું કે તમારાં ઘરનાં તમામ માણસોને સહીસલામત બહાર કાઢ્યાં છે. તમે ગભરાશો નહિ. ખારાથી બનશે એટલી નાણાં સંખ્યા મદદ પણ હું તમને આપીશ. આવી રીતે દિલાસો આપી લાલ્લ બોલવાયા પછી તેમના સામાનની વ્યવસ્થા કરી સુશીલ બંને કારીગરોને તથા તેમનાં કુટુંબનાં માણસોને આગ્રહપૂર્વક પોતાને ઘેર તેડી ગયો અને જાણે તેઓ પોતાનાં કુટુંબનાં માણસો હોય તેમ તેમની સાથે માયાથી વર્તવા લાગ્યો. એટલુંજ નહિ પણ બીજા દિવસે એણે ઠડીઆ સુધારને બોલાવી બળી ગએલાં ઘર નવેસરથી કરાવવાને આજ્ઞા કર્યો. ઘર પુરાં થતાં એકાદ માસ લાગે એમ હતું, તેથી બંને કારીગરોએ ઘર બાંડે લઈ તેમાં રહેવા જવાને માટે ઇચ્છા દર્શાવી, પણ સુશીલે તેમને જવા દીધા નહિ. બ્યારે ઘર નવેસરથી પૂર્ણ થયાં અને તેમાં ખુટતું રાચરચીલું વસાવ્યું ત્યારેજ સુશીલે આ બંને કુટુંબોને તેમાં રહેવા જવાની રાજ આપી. થોડા દિવસ વીત્યા પછી આ બંને કારીગરો ઘર બંધાવતાં થએલા ખર્ચનો હસ્તાવેજ કરી આપવાને પોતાની મરજીથી સુશીલ પાસે આવ્યા. સુશીલની પૈસા સંખ્યા સ્થિતિ હજી

બહુ ઉત્તમ પ્રકારની થઇ નહોતી, તોપણ તેણે આ પ્રસંગે બહુ મોટું મન દેખાડ્યું. તેણે આ બંને કારીગરોને ખુલ્લેખુલ્લું જણાવી દીધું કે થએલા અર્થનો ચોથો ભાગ તો હું માંડી વાળવાનો છું, અને બાકી રહેલી રકમ પેટે દસ્તાવેજ કરી આપવાની જરૂર નથી. પરંતુ જો તમારી સ્થિતિ સુધરે તો ધીમે ધીમે એ રકમ મદદે મુદત પાછી આપજો. આ દેવું પુરું થતાં જાગી હું તમને સવાયો પગાર આપીશ. વધારાનો પગાર તથા મૂળ પગાર-આંશી જો કંઈ પણ બચે તો તે આ દેવા પેટે આપજો. સુશીલનું આતું મોટું મન જોઇ સમજા કારીગરો આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા.

સુશીલના પરિચયથી તેના અજ્ઞાન કારીગરવર્ગને બહુ લાભ થયો હતો. ભૂતપ્રેત, ઝોડઝપટ, મંત્રજન, મુદ્યોટ, વગેરે વહેમો કારીગર વર્ગમાં ધરધાલીને બેઠા હતા. જો કોઈ સાબુ માંદું થાય અગર મરણ પામે તો આ અભણ અને અજ્ઞાન લોકો તરતજ એમ માની લેતા કે ધંધાની અદે-આધથી કોઈએ કામભટ્ટમણ ક્યાં છે. તેઓ દવા કરવાને બદલે બુવાને બોલાવી અનેક ગાંડા ઉપાયો કરી પૈસાની ખરાબી કરતા તથા જે માણસના ઉપર વહેમ આવે તો હેમ તેના ઉપર ઉસ્કેરાઇને વેર લેવાનો પ્રયત્ન કરતા. આ ઉપરાંત કારીગર વર્ગ અનેક દુર્વ્યસનોનો ભોગ થઇ પડ્યો હતો જેના પરિણામે તેમનું જીવન અને તેમની સ્થિતિ દયાજનક હતી; પરંતુ સુશીલના સતત ઉપદેશને લીધે તેના કારીગરો વહેમ અને વ્યસનથી મુક્ત થયા હતા. અને તેથી તેમની સ્થિતિ દિવસે દિવસે સુધરતી જતી હતી.

એક વખતે ખત્રી લોકોના મહોલ્લામાં એક દિમિયાગર આવી ચડ્યો. તેણે જોગીનો વેશ ધારણ કરેલો હતો, અને અનેક ઢાંગ કરી આ અજ્ઞાન કારીગરોનો બહુ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો. ખત્રી લોકો એને પવિત્ર માની રાજ સીધાં આપતા અને જમાડતા. આ પ્રમાણે થોડા દિવસ વીત્યા પછી આ ઢાંગી બાવાજીએ કેટલાક ખત્રી લોકોના દેખતાં પોતાની ઝોળીમાંથી એક રૂપાનો કડકો કાઢ્યો, અને પછી કોઇપણ પ્રકારની વનસ્પતિનાં પાંદડાંનો રસ તેના ઉપર ચોપડી ચલમમાં મૂકી ચલમ સળગાવી. ચલમ પી રહ્યા પછી તેણે તે એક ઠેકાણે ઠાલવી, અને એક કારીગરના હાથમાં ચીપીઓ આપી કે છું કે બચ્યા, જા અને અંદરથી જે નીકળે તે લાવ. બધા ખત્રી લોકોના દેખતાં તે ચલમના અંગારામાંથી સોનાનો કડકો લઇ આવ્યો. ભોળા અને અજ્ઞાન ખત્રી લોકો આ બનાવ જોઇને આશ્ચર્યચકિતજ થઇ ગયા. હવે

તેઓ લોભને વશ થઇને બાવાજીને કાલાવાલા કરવા લાગ્યા કે કૃપા કરીને અમને સોનું બનાવી આપો.

બાવાજી—મારાથી એ કામ બની શકશે નહિ. કેમકે મારા ગુરુએ મને ના કહી છે. મને ગુરુના હાથે પ્રાપ્ત થયો છે તે જાણવવાની ખાતરજ મેં આ કિસ્સો તમારી રૂબરૂ કરી દેખાડ્યો છે. બાકી હું કોઇ દિવસ આવા અમત્કારો કરી દેખાડતો નથી. આવી રીતે બનાવેલું સોનું અમારે તો કથીર સમાન છે. ના છુટકે બીજાને બનાવી આપીએ તો નબે. પરંતુ અમારા પોતાના લાભની તરફ નજર કરીએ તો આ કિસ્સો તદ્દન નિરુપયોગી છે, એ ખાતરી રાખજો.

સોનું બનાવી આપવા માટે ખત્રી લોકો જેમ જેમ બાવાજીને વધારે વિનંતી કરતા ગયા, તેમ તેમ બાવાજીના પગમાં વધારે જોર આવતું મળ્યું. અને પુષ્કળ ઢોંગ સાથે આનાકાની કરવા લાગ્યા. ખત્રી લોકોએ આ વાત હવે મુલતવી રાખી; અને બાવાજીની ખુબ ચાકરી કરવા માંડી તથા પાકં સીધાં આપવાં શરૂ કરી દીધાં. દશેક દિવસ પછી વળી ફરીને ખત્રી લોકોએ બાવાજીના કાલાવાલા કરવા માંડ્યા. આ વખતે બાવાજીએ કંઈએક કાન ટાળ્યા; પણ હજી પુરેપુરી હા કહી નહિ. વળી એક અદવાડીઆ પછી બ્યારે ફરી ખત્રી લોકોએ કાલાવાલા કરવા માંડ્યા, ત્યારે પુષ્કળ આનાકાની સાથે બાવાજી મહારાજને રૂપનું સોનું કરી આપવા કબુલ કર્યું; અને તે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે રૂપાની સાથે અમુક પ્રમાણમાં સોનું મેળવીશું તો બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું સોનું બનશે. વળી તમારી અંકે જણની જુદી બટ્ટી મૂકવાની અને બહુ મહેનત પડશે. માટે જો તમે બધા એકી સાથે રૂપું ને સોનું લાવો તો અને બહુ સવડ બરેલું થઈ પડશે. બોળા ને અગ્રાન ખત્રી લોકોએ આ વાત સાંભળી માની. લોકોને વશ થઈ લગભગ પાંચેક ખત્રી લોકોએ બાવાજી મહારાજને રૂપું અને સોનું લાવી આપવાની તજવીજ કરવા માંડી. આ પાંચમાંથી એ માણસો સુશીલના કરખાનામાં કામે જતા હતાં. તેમની પાસે રૂપું જોઇએ તેટલું નહોતું, તેથી સુશીલ પાસે જઈ રૂપીઆ બાળે લાવી તેનું રૂપું ને ચાંદી ખરીદી બાવાજીને આપવાનો નિશ્ચય કરી તેઓ સુશીલ પાસે ગયા. સુશીલે તેમની બધી વાત સાંભળ્યા પછી જવાબ આપ્યો. એ માણસ બાવો નહિ, પણ કુતારો હોવો જોઈએ. તમને એ જરૂર હતી જશે. સોનું એ તરવ છે, તેથી કોઇપણ વસ્તુની મેળવણીથી

એ બનતું જ નથી. અત્યાર સુધીમાં કોઈ સોનું બનાવી શક્યું જ નથી. સોનું બનાવી આપવાની વાત કરે તે સમજા હુતારા છે. આવી રીતે આ જગતમાં હજારો માણસો ઠગાયા છે. તમે જુલેયુકે પણ આ વાત સાચી માનશો નહિ. ત્રણેક વરસ ઉપર એક હુતારો સોનું બનાવી આપવાની લાલચમાં નાખી મારા એક પાડોશીનું ઘરેણું અને રોકડ મળી રૂ. ૨૦૦૦) ની મત્ર ચોરી ગયો છે. માટે છાતામાના ઘેર જાઓ અને આવા બાવાજીનો બરોસો કરશો નહિ, તેને કંઈ આપશો નહિ તથા તેની પાસે જશો નહિ જે કોઈ આ બાવાજીના ફંદામાં ફસાશે તે અવશ્ય ઠગાશે અને બીજા માગતો થઈ જશે જે એને સોનું બનાવતાં આવડે છે, તો પછી આમ બીજા માગીને આ માટે ખાચ છે ? સોનું બનાવી વેચીને તે પૈસા વડે મહેલ બંધાવતો તથા ગાડી ઘોડા હોડાવતાં એને નથી આવડતું ?

એક કારીગર—એના ગુરુએ એને એ કિસ્સો કીખવ્યો છે, પણ એવી શરને કે એણે સોનું બનાવવું નહિ.

સુશીલ—જ્યારે સોનું બનાવવું નહિ એવી ગુરુની આજ્ઞા છે, ત્યારે તમારી રૂબરૂ એણે ગુરુની આજ્ઞાનો ભંગ કરી સોનું કેમ બનાવ્યું ? વળી જ્યારે ગુરુની હાજી એવી હતી કે એલાએ સોનું બનાવવું જ નહિ તે પછી એલાને એ હુતાર શીખવવાની જરૂર શી હતી ? તમારે કોઈ બીજા અમલના કામ સાથે રૂપીઆ જોઈતા હશે તો હું સુધેથી આપીશ, પણ આ કામ માટે તો હું તમને એક પાઇ પણ નહિ આપું; એટલું જ નહિ પણ હું તમને બલામણ કરું છું કે તમે બીજા કોઈની પાસે પણ નાણાં માગવા જતા નહિ તમે આ રસ્તે ચલશો તો ખરાબ ખુવાર થઈ જશે. ચલમમાં તમારા દેખનાં રૂપાનો કડકો સુકયો હશે, અને પછી તમારી નજર સુકવીને રૂપાનો કડકો કાઢી લઈ તેની જગાએ સોનાનો કડકો ચૂકયો હશે અથવા બીજી રીતે કંઈ પણ ગોટાળો કર્યો હશે, એ ખાતરી રાખજો.

સુશીલના કારીગરો સુશીલને દેવ જેવો ગણતા હતા, અને તેનાં વચનો ઉપર તેમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, તેથી ગમે તેમ ચામ તો પણ આ કામમાં પડવું નહિ એવો નિશ્ચય કરી તેઓ ઘેર ગયા અને ફરીથી બાવાજી પાસે ગયા જ નહિ.

ક્રિમિયાગર બહુ ચાલાક હતા. યોગ્ય વખતમાં જ તે સમજી ગયો કે એ માણસોને કોઈએ ફેરવી નાખ્યા છે, અને જે હવે દીક્ર થશે તો બીજા

જાણ્યો પણ વખતે ફરી જશે. માટે જે બક્ષ હાથમાં આવે તે બધા અગિયારા મણવામાંજ લાભ છે. આવા વિચારથી તેણે મોહન નામના ખત્રીને હાથપર લીધો, અને તેને તથા તેના બાઈને ફસાવ્યા. આ બંને બાઈઓએ પોતાના ઘરમાં સોના રૂપાના જેટલા દાગીના હતા તેટલા બધા બાવાજીની સમક્ષ રજુ કરીયા, એટલુંજ નહિ, પણ પાંડેશી પાસેથી રૂપીઆ ઉછીના લઈ તેની ચાંદી લાવી બાવાજીને આપી. બાવાજીએ મોહનની સમક્ષ આ સર્વ બધીમાં મૂક્યું. ને ધીને દોલો સામે મૂકી ગૌમુખીમાં હાથ નાખી જપ કરવા બેઠો. મોહન બાવાજીને એક પળ પણ મુને મૂકતો નહિ. રાત્રે પણ મોહન બાવાજી સાથે ઉઝગરો કરતો. આમ કરતાં કરતાં એક રાત્રે ઉઝગરો સહન નહિ થવાથી તેણે ઉઘવા માંડ્યું, એટલે બાવાજી લાભ સાધી તમામ સોનું રૂપું અને દાગીના લઈ રસ્તે પડી ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં મોહન ઉઠ્યો અને બાવાજીને જોયા નહિ કે તરતજ છાતી કુટવા માંડી ગયો. આસપાસનાં ગામોમાં ઘણીએ તળવીજ કરી પણ પ-તો લાગ્યો નહિ. છેવટે નિરાશ થઈ પોલિસને ફરિયાદી કરી. તેથી સરકાર તરફથી તળવીજ થઈ માંડી, પણ ઘણા દિવસ સુધી કાંઈ પણ જાણ લાગી નહિ. મોહનને તો પકડા ઉપર પાડે થવા લાગી. પૈસાના પૈસા ગયા અને વળી ગામમાં તેની મસ્કરી થવા માંડી. સુશીલના પેલા જે કારીગરોએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેઓ ખરા અંતઃકરણથી સુશીલનો આજાર માનવા લાગ્યા. સુશીલેજ તેમને આ આકૃતમાંથી બચાવ્યાં જે બાબતની તેમને પૂર્ણ ખત્રી થઈ ગઈ, તથા સુશીલના વચનો ઉપર તેમને વિશ્વાસ હતો તેમો અતિશય વધારો થયો.

આણે હવે આપણે પેલા કિમિયાગર મહારાજ તરફ નજર કરીએ. મોહનને ને તેના બાઈને તે દાગીને ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી પોલિસે ઘણી તળવીજ ચલાવી, પણ તેનો પ-તો લાગ્યો નહિ. આખરે લાંબી મુદતે એક દાગીનો વેચવા જતાં દુરના એક જહોરમાં તે પકડાયો. પોલિસે તેની જડતી લીધી. પણ આ એક દાગીના સિવાય બીજું કંઈ એની પાસેથી નીકળ્યું નહિ; કેમકે જે જે દાગીના તથા રોકડ તે દાગીને લાગ્યો હતો, તે સર્વ તેણે ઉઘાવી દીધું હતું. આ ઉપરથી પોલિસે તેને કોરટમાં મસકડ્યો. તેના ઉપર કામ ચાલ્યું તેમાં મુને સાબીત થવાથી તે કેદમાં ગયો, એટલુંજ નહિ પણ અમુક રૂપીઆ દંડ થયો, તથા દંડ તરીકે જે રકમ વસુલ થાય તે મોહનને તથા તેના બાઈને આપવાનો હાથ થયો. આ ઉપરથી કિમિયા-

મર પાસે શી સ્ત્રી મિલકત છે તેની તજવીજ કરવાની મોહનને જરૂર પડી. ધનજીભાઈ નામના એક વેપારી ઉપરનો કાગળ મેળવીને તે કિમિયાગરના જતનમાં ગયો અને ધનજીભાઈને ઘેર મુકામ કર્યો તથા પોતાની તમામ હકીકત કહી સંભળાવી; ત્યાર પછી ધનજીએ કિમિયાગર સંબંધી વિગતવાર હકીકત મોહનને કહેવી શરૂ કરી.

ધનજીભાઈ—મોહન, આ કિમિયાગર મહારાજ એક વાણીઆનો હોકરો છે. એના પિતાનું નામ મૂળચંદ હતું. તેની પાસે ૪૦-૫૦ હજાર રૂપીઆની મુડી અને વાર્ષિક ઉપજ ૩-૪ હજાર રૂપીઆની હતી છતાં તેની કંજુસાઈનો પાર નહોતો. એક પાઈ ખરચવી અને મરતું એ બંને મૂળચંદ બાઈના મનમાં એક સરખાં હતાં. તે એટલો બધો કંજુસ હતો કે લોકો તેને મરકરીમાં મારવાડી શેક કહેતા. અનાજ, શાક વગેરે લેવા જાય ત્યારે સોંધામાં સોંધું જોઈ સડેલું કાઢેલું બધ આવે. તેના દેણદારોમાંથી કોઈ કોઈ વાડીઓ કરતા, તેઓ ભેટ તરીકે કોઈ વખત શાક આપી જતા. એ શાક ઘરમાં બગડી જાય તે બલે, પરંતુ બૈરીને વધારે શાક કરવા દે નહિ, અથવા કોઈને આપવા દે નહિ. જો કોઈ વખતે ઘરમાં વધારે રંધાણું હોય તો ઘરનાં બધાં માણસના ભોગ મળતા. જ્યાં લગી એ ખાવાનું પુરું ખપી રહે નહિ ત્યાં સુધી ઉતું રાંધવા દેતો નહિ, અને ઘરનાં તમામ માણસને ફાદું ખાવાની ફરજ પાડતો. પોને શરીર ઉપર પુરાં કપડાં પશુ પહેરતો નહિ. એક ડમલો શીવડાવે તે દશ વરસ લગી નભાવે, અને તે ફાટીને ચીથરા થઈ જાય ત્યારેજ ના છુટકે બીજો શીવડાવે. ઘરનાં માણસોને કપડાં લાવી આપવામાં પણ તે એટલીજ કંજુસાઈ કરતો. જોડા પહેરવાની તો તેણે બાંધા લીધી હતી. બાઈ મોહન, તેની કંજુસાઈની શી વાત કરવી ! આંધળાં, છુલાં, લંગડાં વગેરે ખરાં બિખારીને પણ તે કદી એક પાઈ સરખીએ આપતો નહિ. ગામમાં ઠોરને પાણી પીવાની બક્રૂ આપવા હતી, તેણે એક હવાડો બાંધવાનો હતો. ગામના સારા સારા માણસો જેમણે આ આ વાત ઉપાડી લીધી હતી, તેઓ જ્યારે ધરમાદાની ટીપ લઈ તેની પાસે આત્રા ત્યારે લડરા હોય થયો, અને તેમાં એક પાઈ પણ ભરી નહિ. કોઈ સગું વહાલું ઘેર મેમાન તરીકે આવે તો એક હવાડો પણ પેપાથ નહિ. અરે, એની કંજુસાઈથી તો તોમા ! બજારમાં માલ લેવા જાય ત્યાં દુકાનદારો વસ્તુની વાંજખી કિંમત કહે છતાં એણી કિંમત આપવાને એટલી બધી માથોદાડ કરે કે દુકાનદાર ખરેખર કંજુસાઈ જાય આપ્યા

ગામના દુકાનદારો એના સ્વભાવથી માહીતગાર થઇ ગયા હતા, તેથી ચીજ દુકાનમાં હોય તોપણ તેને આપવાની ચોક્કસ નાં કહે. તેની ગૃહસ્થાઇના પ્રમાણમાં તેના ઘરમાં રાત્રીચીજ નહોતું. ત્રિચારો ક્યાંથી વસાવે ? પૈસા ખરચતાં તેનો જીવ આશંકા નહિ. રખેને કાઢીને કાંઈ ધસારો થઇ જાય એમ જાણી તે કાઢીની સાથે માયા કરતો નહિ; કુટુંબનું કોઈ માણસ માંદું પડે અને મરે તો બધે, પણ ડાકટર કે વૈદને આંગણે બાંધતો નહિ. સવારમાં ઉઠીને ગામડામાં ઉધરાણી જાય, તે જોક સાંજે ઘેર આવીને જમે. આવા કંજુસ માણસનું મોં સવારના પહોરમાં સૌથી પહેલું જોવામાં આવશે તો કાંઈ તુકસાન થશે અથવા આખો દિવસ ઉદાસીમાં જશે એવો વહેમ પાડાશીઓમાં પેસી ગયો હતો. અને તેથી સવારના પહોરમાં તેઓ તેનાથી દૂર રહેવાને પ્રયત્ન કરતા. રખેને ધન ચોરાઇ જશે એમ ધારી નાણાંની પેટી પાસે તે દુએમાં સુઈ રહેતો. આવી રીતે મહા કષ્ટ અને કંજુસામયી એકઠા કરેલા ધનને તેના દીકરા અમરચંદ્રે તેના મરણ પછી બહોળે હાથે ઉડાવવા માંડ્યું. અમરચંદ્રની નજીકમાં એક ગોસો રહેતો હતો, તે વ્યસની તથા જુગારી હતો. અમરચંદ્ર શેડના પૈસા તરફ એની નજર ક્યારનીએ દોડી હતી. મૂળચંદ્ર શેડના મરણ પછી એણે ધીમે ધીમે ઘરમાં પગપેસારો કર્યો. અત્યંત ખુશામત કરી તેણે અમરચંદ્રની પ્રીતિ મેળવી. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે અમરચંદ્રને તેડી તે રોજ સાંજે ગામ બહાર ફરવા જવા લાગ્યો. ત્યાં સંકેત પ્રમાણે બીજા જુગારીઓ પણ આવવા લાગ્યા. લાંબા સહવાસે અમરચંદ્રને એ ટાળીની સાથે માયા થઇ. પરિણામે અમરચંદ્રને સોબતની અસર ખરેખરી થઇ ગઈ. તેના દુષ્ટ દોસ્તદારોની સાથે તે પણ જુગાર રમવા તથા વ્યસન કરવા લાગ્યો. જેમ જેમ પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ એ દુષ્ટો અમરચંદ્રને ઘેર આવવા લાગ્યા. અને તેનાજ ઘરને જુમટાને અખાડો બનાવી મૂક્યું. અમરચંદ્રની મા તથા બેરી રાત દિવસ અતિશય કંકાસ કરવા લાગ્યાં, પણ તેમને જરાએ લેખવનો નહિ. હજારો રૂપિયાનું ઉપરાઉપરી પાણી થવા માંડ્યું. શેકડ રકમ ગુમાવી ખેડો એટલે ધરણું ઉપર ત્રાપ આવી. તેણે એક પછી એક દાગીના વેચવા માંડ્યા. મા તથા બેરીનાં ચોધાર આંસુની પણ એણે જરાએ દરકાર કરી નહિ. ધરણું વટાવી રહ્યા પછી ધર તથા ખેતરનો વારો આવ્યો. તે પણ સાનમાં લખી આપી પૈસા લાવી જુમાર તથા વ્યસનમાં બહોળે હાથે ઉડાવ્યા. હજી આટલેથી પણ એને સંતોષ ન વળ્યો ત્યારે અમર ઉધાર નાણાં લાવી ઉડાવવા લાગ્યો.

જ્યારે કોઈ ધીરનાર રહ્યું નહિ ત્યારે તે થાક્યો, અને તે સાથેજ એના ભરમ પણ ઉધાડો થઇ ગયો. આખા ગામમાં એની અપકારિતિ થવા લાગી. લોકો એક પછી એક એને ઘેર ઉધરાણી આવવા લાગ્યા. એક લહેણુદાર એના ઘર ઉપર જાતી લાવ્યો અને બીજાએ એને કેદમાં બેસાડ્યો. હવે એના કુટુંબની પુરેપુરી દુર્દશા આવી. બેરી છોકરાને લઇ રડતી કમળતી પિએર ગઇ અને તેની મા બાડાનું ઘર લઇ તેમાં રહી. કોઇ પાડોશીને દયા આવે ને કાંઇ અપાવે તો તે ખાતી, નહિ તો બિચારી લાંઘણો કરતી. દુષ્ટ અમરચંદ્રને હજી સાન વળી નહોતી. કેદમાંથી છૂટયા પછી પણ એણે એવાંજ લક્ષણો જારી રાખ્યાં. પોતે સાધુ તથા કિમ્બિચાગર બની જ્યાં ત્યાં ભટકવા લાગ્યો. બાઈ મોહન, તમારા કહેવા ઉપરથી વળી જણાય છે કે તે બીજાવાર પણ કેદમાં ગયો છે. જુડા કામોનું પરિણામ હંમેશાં ભુકુંજ આવે છે. તમે હવે મન વાળી પાછા ઘેર જાઓ. એની પાસે કંઈ પણ નથી. તેથી કોરટે તમને બદલા તરીકે આપવા ધારેલી રકમ તમને મળનાર નથી. આ સર્વ હકીકત સાંભળ્યા પછી મન વાળી મોહન પોતાને ગામ પાછો આવ્યો.

હવે મોહનની દુર્દશા આવી. જે પાડોશીને ત્યાંથી રૂપીઆ લાવ્યો હતો, તેણે દાવો કરી ઘર હરાજ કરાવી પોતાનાં નાણાં વસુલ કર્યાં. વળી તે જે શેઠને ત્યાંથી સુતર લાવી પોતાની જાળ ઉપર માલ બનાવી પાછો આપી આવતો, તેને પણ મોહનની દુર્બળ દશા જોઇ અણુવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો, તેથી માલ આપવો બંધ કર્યો. આથી મોહનના કુટુંબને જૂએ મરવાનો વખત આવી લાગ્યો. છેવટે મોહનની દૃષ્ટિ સુશીલ તરફ ગઇ. એક દિવસે શતના વખતે તે સુશીલ પાસે ગયો, અને લુકિતથી કહેવા લાગ્યો કે જો એકાદ શાળ ઉપર તમે મને કામ કરવા દેશો તો તમારી મારા ઉપર મહેરબાની થશે. જો કદાચ ખાલી ન હોય અને નવી બનાવી આપશો તોપણ હું તે નિયમસર ચલાવીશ, અને તેથી તે પાછળ ખરચેલાં તમારાં નાણાં બરબાદ જશે નહિ.

સુશીલ—તમે તો કોઇ શેઠને ત્યાંથી સુતર લાવી માલ બનાવો છો ને?

મોહન—હાજી, એ વાત ખરી છે, પરંતુ શેઠનો સ્વભાવ સારો નથી તથા હમણે હમણે વાંધા પડે છે અને વારંવાર અપમાન કરે છે, માટે આપનાજ કારખાનામાં આવવાની મારી પ્રત્યક્ષ છે. આપ ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મ્યા છો અને દેવ જેવા છો, આપના હાથે જશરેખા છે, આપના

કારખાનામાં જે રહે છે તે સર્વ સુખી થાય છે, આપતું ભાગ્યજ મોટું છે; નાતજાતમાં તથા ગામમાં આપની વાહવા બોલાય છે. તેમજ આપને ત્યાં રહેનાર કારીગરોની બહુ આબરૂ ગણાય છે, માટે હું પણ આપના કારખાનામાંજ આવવા ઇચ્છું છું. મારા શેઠ તો મને રાખવાને આજીજી કરે છે, પણ હું તે આજીજીને હવે ગણ્યકારવાનો નથી. તમે તમારા કારીગરોને જીવતદાન આપ્યું છે. વળી તમારી ઉદારતા રાજા બોજ જેવી છે. તમારા કારીગરો તમારી મદદ અને ઉદારતાથીજ દીપી નીકળ્યા છે. આપને જોઇને મને તો એમ લાગે છે કે જાણે કળિયુગમાં બીજા ધર્મ-રાજાજ જન્મ્યા ન હોય !

મોહન હજી વધારે બોલવા જતો હતો, એટલામાં સસીસે તેને અટકાવીને કહ્યું, કે તમારી આ ટેવ બીલકુલ સારી નથી. કોઇપણ માણસનાં તેને મોટેજ વખાણુ કરવાં એ એક જાતની ખુશામત છે. નીચ માણસોનેજ એવી ખુશામત પ્રિય હોય છે. અને ખુશામતની મોટી ચીઠ છે. ખુશામત કરનાર માણસનું અંતઃકરણ ભાગ્યેજ સારું હોય છે. હું દેવ નથી પણ માણસ છું, અને માણસ જાત જેવી ભૂલો કરે છે તેવી હું પણ ધણીવાર કરું છું. હું બહુ આબરૂદાર કુટુંબમાં જન્મ્યો નથી. મારું કુટુંબ સાધારણુ છે. તમે કહો છો કે નાન જાતમાં અને ગામમાં મારાં પુત્રજ વખાણુ થાય છે, એ વાત ખરી નથી. ખરાને ખરું કહેવામાં હું ધણાંની આંખે ચઢ્યો છું. અને તેથી મારી નિંદા કરનારનો પણ તોટો નથી. તમારો ધંધો મૂકી તમારે મારા કારખાનામાં આવવાનું શું કારણુ છે તે હું જાણું છું, છતાં તમે તદન ખોટું બોલો છો, એટલુંજ નહિ પણ ને સાચે વળી હદ બહારની ખુશામત કરો છો. બોજરાજા તો આખા માણવાનો ધણી હતો તેથી તે ધારે એવી ઉદારતા કરી શકે એવી શક્તિ ઇશ્વરે તેને આપી હતી, પરંતુ હું તો પામર પ્રાણી છું. મેં એકે ઉદારતાનું કાર્ય કર્યું નથી. મેં મારા કારીગરોને મદદ કરી હશે. પણ એમાં તો પરમાર્થની સાચે સ્વાર્થ પણ સમાએલો હતો. સઘળા કારીગરો મારે લીધે નાંહ, પણ તેમની જાત મહેનતને લીધેજ દીપી નીકળ્યા છે. ભાઈ મોહન, તમારો સ્વભાવ જોઇ મને આશ્ચર્ય લાગે છે. તમને મારા કારખાનામાં રાખવાથી મારા બીજા કારીગરો પણ બગડે, માટે હું તમને રાખવાનો નથી.

આ જવાબ સાંભળ્યા પછી મોહન ચોતાને ઘેર ગયો, અને ચોતાની

કુટેરને માટે કંઈ એક પરતાયો. હવે જેમ જેમ તેને અન્ન વસ્ત્રની તાણ પડતી ગઈ, તેમ તેમ તેના સ્વભાવમાં સુધારો થતો ગયો. કેટલીક મુદત પીત્ત્યા પછી પાડોશમાં રહેનાર કારીગરોને આ આખતની ખાત્રો થઈ ત્યારે તેમની બલામણુ ઉપરથી સુશીલે તેને અનેક ચેતવણી આપી પોતાના કારખાનામાં નોકર રાખ્યો.

પ્રકરણ ૧૪મું.

દંડતા.

હવે સદ્ગુણીના મગરનો ઉદય થવા લાગ્યો હતો. સ્વામી યુજરી ગયા પછી લાંબી મુદતે સુખનો અવસર આવ્યો. દિવસે દિવસે ઉપજ થવા લાગી. તેથી સારી રકમ ખરચી મગનું ઘર બાંધી તેમાં વાસ કર્યો. સેંકડો માણસો સદ્ગુણીની તથા સુશીલની સલાહ માગવાને રોજ આવતાં. કાંઈ કાંઈ તો ખુશામતની ખાતરે આવતાં. પણ સદ્ગુણી એવી ખોટી ખુશામતને યજ્ઞ-કારતી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેમને ધીમેથી શિખામણ આપી સારે રસ્તે દોરતી. પોતાની અનાથ અવસ્થા વારંવાર યાદ કરતી તથા ઉપજ વધ્યા છતાં દરેક કામમાં વિવેકસર ખર્ચ કરતી. હવે સુશીલના સંબંધને માટે ઉપરાઉપરી માગાં આવવા લાગ્યાં. સદ્ગુણીએ એક સારા આચરણ-વાળા કુટુંબની કન્યા પસંદ કરી સુશીલનું લગ્ન કર્યું. તે પુત્રવધુને પોતાની પુત્રી તુલ્ય ગણી તેને કેળવવા લાગી. સાસુની વહુ તરફ એટલી બધી મમતા હતી કે વહુ સાસુનો પ્રેમ જોઈ તેના ઉપર શીદા શીદા થઈ જતી. સાસુની સલાહથી વહુ દુષ્ટ ઘેરાંના સમૂહથી દૂર રહેવા લાગી. મા દીકરા ને વહુ જણે રોજ અમુક વખત ઇશ્વર ધ્યાનમાં માળતાં, તથા સાચે બેસી ઇશ્વરનાં બળન ગાતાં. ત્રણેએ દૈનિક્ય કરેલો કે કોઈની કુચક્ષી કે નિંદા સાંભળવી નહિ. કવચિત્ કવચિત્ દુષ્ટ પાડોશણો આ કુટુંબની અદેખાઈ કરતી તથા કુટુંબનાં માણસોને લડાવી મારવાને સાચાં જુઠાં કરી બંબેરવા પ્રયત્ન કરતી; પરંતુ કુટુંબવાતસલ્યવાળી સદ્ગુણીના કારભારમાં સર્વે નિષ્ફળ જતાં પેલો નિરાધાર બીખો તથા તેની વહુ સદ્ગુણીબાઈને ત્યાં વારંવાર આવતાં અને બીખો તો સુશીલની તરફ સમા બાઈ કરતાં પણ વધારે રોહબાવથી જોતો. આવા અનુપમ સુખમાં સદ્ગુણીએ નવેક વર્ષ ગુળ્યાં. એટલામાં તેને

એકાએક તાવ લાગુ પડ્યો. સુશીલ, બીખો અને તેમની બંનેની ધર્મપત્ની-એએ મળી તેની ચાકરી કરવામાં ક્યાશ રાખી નહિ, પરંતુ દેવધર્યા બળવાન છે. સદ્ગુણીનો આત્મા આ ક્ષણભંજર દુનિયા તણ શાંતિ અને સંતોષથી સ્વર્ગ સીધાવ્યો.

સુશીલે નિશાળ છોડ્યા પછી પણ વાંચનનો મહાવરો સારો રાખ્યો હતો. તે દરરોજ નિયમિત રીતે વર્તમાનપત્રો વાંચતો. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થતાં ધણુંખરાં સારાં પુસ્તકો તેણે વાંચ્યાં હતાં. પોને પુસ્તકશાળાને મેમ્બર હતો. એટલુંજ નહિ, પણ પોતાને ઘેર પણ તેણે પોતાની એક ખાનગી પુસ્તકશાળા રાખી હતી. તેના મિત્રમંડળમાં પણ ધણા વિદ્વાન પ્રામાણિક અને ઉત્તમ આચારવિચારના માણસો હતા. આ સઘળા સંસ્કારોને લીધે સુશીલના આચારવિચાર બહુ ઉચ્ચ થયા હતા. માતૃશ્રીના મરણ પ્રસંગે તેણે રડવા કુટવાની સાફ ના પાડી હતી. આથી તેની નાત જાતના માણસો અને તેમાં પણ વળી ખાસ કરીને સ્ત્રી વર્ગ કંઈક લડ્યો હતો. સુશીલ જાહેર રીતે કહેતો કે આપણે એ રિવાજ ખીલકુલ સારો નથી. મરનારના સંબંધીઓને દીલાસો આપવાને બદલે રડી કુડી દીલગીરીની વાતને આપણે તાજ રાખીએ છીએ. બલે લોકો ગમે તે બોલે પણ કુતો ખારા વિચારમાં દંદ રહીશ.

માતૃશ્રીના મરણને આઠ નવ દિવસ થયા એટલામાં તેની નાતનાં અનેક ઘેરાં ડાસીને રડવાને બહાને એને ઘેર આવી ગયાં. રડવાની સુશીલે મના કરી હતી તેથી અમથાં બેસીને ચાલી જતાં. આ ઘેરાંમાંથી ધણું ખરાં તો ચિકિત્સા જોવાને આવતાં કે ડાસીની પાછળ શાંતિ બોજનમાં સુશીલે થું કરવા ધાર્યું છે. છેક દશ દિવસ થયા ત્યાં સુધી કાંઈ તૈયારી લોકોના જોવામાં આવી નહિ ભારે આખી નાતમાં સુશીલનીજ વાતો થવા લાગી. કોઈ એને સૂધરેલ કહે, કોઈ બગડેલ કહે, કોઈ વહી ગયેલો કહે અને કોઈ કોઈ તો એને નીચ કે કંજુસ કહેતા. આ સઘળી વાતો એના કાન પર આવતી, પણ એણે કશાને બેખત્યું નહિ. હવટે એનો પિતરાઈ કાકો હાથમાં લાકડી લઈ ધીમે ધીમે ખોડંગતો ખોડંગતો સુશીલને ઘેર આવ્યો. ને કહેવા લાગ્યો કે ભાઈ, કુટુંબમાં કોઈ પરાક્રમી પાકે ને સારાં સારાં બોજન આપી નાખના મેળવે, એ એક મોટો લક્ષણ છે. માટે કુટુંબની ઇજ્જત વધે એવી ક્ષિપ્રામણ્ય આપવાની ખાતર હું અહીં આવ્યો છું. તને આ કોઈએ ખોટું જૂઠું કરાવ્યું છે. શાંતિબોજન આપ્યા સિવાય ન આવે.

આ રિવાજ કાંઈ આજકાલનો નથી. આપણા આપદાદા કરતાં આવ્યા છે, અને આપણે પણ કરીએ એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ગરીબગરબાં ઘરમાં ખાવા ન હોય તો પણ ઘરનાર વેચીને જાતિભોજન આપે છે; અને તારા ઉપર તો ઇશ્વરની કૃપા છે, છતાં આવી નાગામી કરે છે તે ઠીક નથી. નાત જાતમાં ઉતરી જમણ છોકરાં ઈયાં વરાવવાં દંણુ પડશે, ને સુખેદુઃખે કાંઈ આવે પૂછશે નહિ આ રિવાજ આપણા એકલામાં જ નથી; તમામ જાતિઓ તપાસી જો. કોળી વાઘરી ઢેડ સરખા પણ મરણ પ્રસંગે જાતિભોજન આપ્યા વગર રહેતા નથી. તું અત્યારે સમજતો નથી, પણ પછી જ્યારે નાતજાતનાં માણસોનાં મહેણાંદુણાં સાંભળીશ ત્યારે તારું માથું કાણું થઈ જશે; ને પછી મારા બોલ યાદ કરીશ. અંતઃકરણની દાઝ અને આંતરડાંની સગાઈ જાણીનેજ હું તને શિખામણુ આપવા સાર ગાંઠે ખીચી બાંધીને અહીં આવ્યો છું, બાકી તો બીજાં જાતિજનોની માફક મને પણ દૂર રહી ચિકિત્સા કરતાં આવડે છે.

સુશીલતું મનોબળ બહુ દૃઢ હતું. ડોસાના કહેવાની અસર તેના ઉપર જરાએ થઈ નહિ. જ્યારે શાળાનો ધંધો શરૂ કરવો હતો ત્યારે આજ ડોસાએ બવાં ચઢાવીને જો જવાબ આપ્યો હતો તે તેને હજી યાદ હતો, પરંતુ ઉંચા સંસ્કારોને લીધે મહેણાંદુણાં મારી વેર લેવાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાની ટેવને તે ધિક્કારતો તેથી મનમાં સમજી તેણે એ વાત ઉચ્ચારી નહિ; પરંતુ ડોસાને શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે આ રિવાજ કોઈપણ પ્રકારે સારો નથી. આ રિવાજથી આપણી તેમજ બીજી જાતિઓની ધણી ખરાબી થઈ છે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં એ રિવાજ કોઈપણ ઠેકાણે વર્ણવ્યો નથી. મેં એકવાર દહતાથી જો સારો વિચાર કર્યો છે તે હું કદી છોડનાર નથી. હું સારી રીતે સમજું છું કે આપણી નાત જાતનાં માણસો તથા સગાંવહાલાં, મારી પાછળ ફટફટ કરી રહ્યાં છે, પણ એથી હું ડગી જઈ એવો નથી. ગમે તે પરિણામ આવે પણ હું મારો નિશ્ચય તજવાનો નથી.

બાઈ સુશીલ મારો એક છેલ્લો બોલ સાંભળી લે. જાતિ જલ્દી આપે એ નાનું સુનું કામ નથી. ધન્ય ભાગ્ય હોય ત્યારેજ એવો જલ્દી મેળવી શકાય છે. જો પેલા મેરલીધર પંડ્યાના પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે નાતમાં વધન આવતાં હતાં. તેથી તેમણે બે દિવસ સુધી મહાદેવના દહેરામાં લાંબણુ કરી નાતને એકઠી કરી જમાડી ત્યારે જન્મ્યા. એનું નામ તે માણસાચારી !

એનું નામ તે રળ્યા ! આમ બકવા કરવા મચી પડે છે એમાં બહાદુરી નથી. પેલા દ્વેષીએ પોતાની બાર વરસની દીકરી પાછળ આપી નાત જમાડી કેવા હરહર મહાદેવ બોલાવી દીધા એ તને ખબર નથી શું ? અરે પેલા આચારજને ઘેર શું થયું તે તો જરા વિચાર ! મગનલાલ આચારજનું મરણ ૪૫ વરસની ઉંમરે થયું હતું. તેમની વિધવા નવી હોવાથી ૧૮ વરસની ઉંમરની હતી, અને છોકરો તો માત્ર નવ માસનો હશે બાકીને પડી રહેવાને માત્ર એક છાપર હતું, સિવાય આશ્રવિકાના સાધનમાં કંઈજ નહોતું. છતાં પણ જ્યારે બાઈના નણદોષ કહેવા ગયા કે તરત તેણે તે વેચી નાખ્યું અને બાડાના ઘરમાં રહેવા ગઈ; અને ઘરના પૈસા ઉપજ્યા તે વડે સ્વામીની પાછળ શાંતિભોજન આપી આપી નાતમાં જયજયકાર વર્તાવી દીધો એનું નામ તે જાત ! એનું નામ તે કુળવાનની કન્યા ! એનું નામ તે સતી ! બહેને પોતે દળણું દળીને પોતાનું પેટ ભરશે અને છોકરો મોટા કરશે, પણ સ્વમીના કુળને તો અજવાળ્યું ! હજી વખત છે, માટે સમજ. ઉપરથી ઇશ્વર કહેવા માટે નહિ આવે.

સુશીલ—કાકા, મને આવી ત્રાસદાયક વાત વધારે કહેશો નહિ. તમે એમાં શી મોટી પરાક્રમેની વાતો કહી તેની અને તો સમજ પડતી નથી. તમે આવો ઉપદેશ કરી ધણીએ કુટુંબોને પાયમાલ કરી નાખ્યા છે. આમાં હું અજ્ઞાનતા સિવાય બીજું કંઈ જોતો નથી. બહે તમારે કહેવું હોય તે કહેજો. લોકો ખાવાની ખાતર ચાર દિવસ ગમે તે બોલશે તેની અને અડચણ નથી. હું મારી દહતા છોડનાર નથી. મારો દાખલો લાઇ બીજાં ગરીબ કુટુંબો પણ આવા પ્રેતભોજનના અધઠિત ખર્ચોથી બચશે તેથી અને બહુ પુણ્ય થશે એમ હું માનું છું લોકોને ખાવા મળે તેથી વાહવા બોલે છે, અને તેથી પુલાકને અનેક માણસો પાયમાલ થાય છે અને થયા છે, માટે હવે મને વધારે કહેશો નહિ, હું માનનાર નથી. ડોસાને આથી બહુ ગુસ્સો ચઢ્યો, તેથી તે ભવાં ચઢાવી એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પોતાની શિખામણ સુશીલે માની નહિ, તેથી આ વાચાળ ડોસાએ તથા બીજાં શાંતિ-જનોએ કામઠામ સુશીલની નિંદા કરવામાં બાકી રાખી નહિ; પરંતુ વિના પ્રયોજને અજ્ઞાન લોકો તેને વખાણે કે વખોડે તેની પરવા સુશીલ કદી કરતો નહિ.

માતૃશ્રીની પાછળ કાંઈ પણ ધર્માદા કાર્ય કરવું એવી તો સુશીલની

મૂળધર્મ છૂટકા હતી. પોતે જે સારી સ્થિતિ ઉપર આવ્યો છે તે પ્રતાપ પોતાની માતૃશ્રીનોજ છે એમ તે માનતો. માતૃશ્રીની પાછળ ખરેખરા ધર્મનું કંઈ પણ કાર્ય કરવા તે વિચારતો હતો, એટલામાં તેને એક ઉત્તમ માર્ગ જોડી આવ્યો. સુંદરપુરમાં એક અંગ્રેજ નિશાળ હતી, તેમાં પાંચમા ધોરણ સુધી અભ્યાસ ચાલતો હતો. છટ્ટું ને સાતમું ધોરણ શીખવા માટે પંદર વીસ માઇલ ઉપર આવેલા એક બીજા શહેરમાં વિદ્યાર્થીઓને જવું પડતું. ત્યાં નિશાળની શી ઉપરાંત વીશી ખર્ચ બરવું પડતું તેથી ધણીખરા મરીજ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ છોડવો પડતો; અને તેથી ધોળીતો કુતરો ધરતોએ નહિ અને ધાટનોએ નહિ, એવી તેમની સ્થિતિ થતી. આ મુશ્કેલીથી કરીને તેની માએ તેને અંગ્રેજ નિશાળમાં ન મૂક્યો એ વાત પણ તેને વારંવાર યાદ આવતી. સુંદરપુરનાં કોઠાએ અંગ્રેજ છટ્ટું ને સાતમું ધોરણ શીખવવાની પરવાનગી મેળવવા માટે સરકારને વારંવાર અરજ ગુજારેલી, પરંતુ રૂ. ૧૦૦૦૦)ની શાપલ્લ ખાસ જુદી મૂકવામાં આવે, તોજ એ બે ધોરણ કાઢવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે એવો સરકાર તરફથી જવાબ મળતો હતો. ગામમાં કેટલાક ધનવાનો હતા, પરંતુ આવી મોટી રકમ ધર્મદા તરીકે આપવાની કોઈ હિંમત કરતું નહિ. આમ બીના બળવામાં આવતાં સુશીલે વિચાર કર્યો કે આજથી દશ વર્ષ પહેલાં તો મારી પાસે કંઈ ન હતું. વળી મરણ પ્રસંગે કંઈ પણ મુડી સાથે લઈ જવાની નથી. હાલ જે મારી પાસે રૂ. ૩૫૦૦૦)ની મુડી એકઠી થઈ છે, તેમાં ખરેખર પ્રતાપ તો મારી માતૃશ્રીનોજ છે. પુત્રધર્મ બળવવાનો ખરેખરો જોગ હજારે અનાયાસે આપ્યો છે, એમ ધારી તેણે રૂપિયા દશ હજારની રકમ સંપાદિત તરીકે આપવા સત્તાધારીઓને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો; એટલુંજ નહિ પણ તે રકમ મોટા આનંદ સાથે સત્વર આપી માતૃશ્રી તરફતું ત્રણ અઢા કરી સંતોષ પામ્યો. ધન્ય છે સુશીલની હિંમત અને વૃત્તિઓને ! દહતા તે આનું નામ ! સુપુત્રોનો ધર્મ તો એજ છે !

સુશીલે પોતાનો સંસાર ચલાવવામાં ધણી બાજતોમાં દહતા દેખાડી હતી. સુંદરપુરથી થોડે દૂર તીર્થક્ષેત્ર નામે એક શહેર આવેલું હતું. ત્યાંના કાઠણો જહુ કુળવાન ગણવાની રીઠી ત્યાંની જાતિમાં દાખલ થઈ ગઈ હતી. તેથી તીર્થક્ષેત્રની આસપાસ આવેલાં સુંદરપુર અને બીજાં સ્થળના કાઠણો પોતાની કન્યા ત્યાં આપતા. કન્યાનાં માખાપોને લગ્ન પ્રસંગે જનખર્ચ તથા ખર્ચ ઉપરાંત વરરાજને રૂ. ૨૦૦) થી રૂ. ૧૫૦૦) સુધીનો ચાંલો

આપવો પડતો. આ કુળવાનેને કન્યાની એટલી બધી છૂટ રહેતી કે તેમના ધરમાં પુત્રવધુનો તો હિસાબજ નહોતો. તેથી ધણી બાધઓ દુઃખી થતી.

એક વખત સુશીલ અને તેની પત્ની બંને એમાં હતાં. એવામાં પાડોશમાં રહેનાર જગન્નાથ શાસ્ત્રીનાં ધણિઆણી જમકાર ત્યાં આવ્યાં. તે જણાવ્યું કે મારી ભાગીરથીના પિતા ગામ ગયા છે, ને ટપાલમાં આ કાગળ આવ્યો છે. તે જરા વાંચી સંભળાવશો તો તમારો આભાર થશે. સુશીલ કાગળ વાંચતો ગયો અને જમકારને કહેતો ગયો કે આ પત્ર તીર્થક્ષેત્રથી આવ્યો છે; અને શાસ્ત્રીની ફાર્દના દોકરાએ લખેલો છે. તેમાં એવી મતલબ છે કે ભાગીરથીનો વિવાહ ગંગાધર શાસ્ત્રીને ત્યાં કર્યો છે, અને રૂ. ૫૦૦) ચાંદાના આપવાના નક્કી કરેલા છે, પરંતુ લગ્નસરા પાસે આવવાથી આસપાસના ગામના કેટલાક ગૃહસ્થો પોતાની કન્યાનાં સગપણ કરવા ત્યાં ઉતરી પડ્યા છે. પરિણામે વરના ભાવ વધતા ચાલ્યા છે. જે વરના રૂ. ૩૦૦) ઉપજતા તેના હવે રૂ. ૬૦૦) ઉપજે છે. ગંગાધર શાસ્ત્રી અને તેમનાં ધણિઆણી બંને ફરી એમાં છે, કેમકે તેમના છોકરાના હવે રૂ. ૮૦૦ થી રૂ. ૧૦૦૦) સુધી ઉપજવા લાગ્યા છે. અને તેથી શાસ્ત્રીજીને ત્યાં તેડાવ્યા છે. આ વાત સાંભળી જમકારની આંખમાં ઝળઝળાં આવ્યાં, અને કહેવા લાગી કે બાધ, અમારાં નશીબજ વાંકાં છે. પેટે પાટા બાંધી જેમ તેમ કરી રા. ૫૦૦)નો જોગ કરેલો છે, તેમાં વળી આ વિદ્વ આવી પડ્યું. ભાગીરથીના પિતાને તેડવા માટે માથુસ મોકલું છું. આ વાત સાંભળી તેમને અનાજ પણ ભાવવાનું નથી. રા. ૧૦૦૦) ચાંદાના તથા રા. ૨૦૦) જનખર્ચના મળી લગભગ રા. ૧૨૦૦) ખર્ચ થાય, તે લાવવા ક્યાંથી ? અમે લગ્ન લેવાની તૈયારીમાં હતાં, એટલામાં વળી આવી પીડા આવી પડી. જેમ બોલી ડસકાં ભરતી ભરતી તે પોતાના ઘર તરફ ચાલી. આ દેખાવ જોઇ સુશીલને ધણી દયા આવી. તેણે જમકારને પાછી બોલાવી કહ્યું કે જે તીર્થક્ષેત્ર સિવાયના બીજા કોઇ સ્થળમાં સારા અચારવિચારવાળા કુટુંબમાં તમારી ભાગીરથીનું લગ્ન કરો તો બધું ખર્ચ હું માંડી વાળીશ. જ્યાં છોકરી સખી થાય તેજ સાહે કુળ. શક્તિ હોય કે ન હોય તો પણ સેંકડો રૂપિયા ચાંદાના આપી તીર્થક્ષેત્રના કુળવાન ગણાતા બ્રાહ્મણોમાં કન્યા આપવનો આપણો આ રિવાજ કોઇ પણ પ્રકારે સારો નથી. આવા બોટા કુળાભિમાને મહણ કરવાથી આપણી ખરાબી થઇ છે, અને હજી વધારે થશે. તમને લોકો ફટકાટ કરશે, પણ એથી તમારે ડરવું નહિ. તમે જે ગામમાં અને

જે કુટુંબમાં ભાગીરથીતું લગ્ન કરશે તેજ ગામમાં અને તેજ કુટુંબમાં હું મારી દીકરીના પશુ વિવાહ કરવા તૈયાર છું. તીર્થક્ષેત્રના કુળજ્ઞ ગણાતા બ્રાહ્મણોમાં હું મારી દીકરી દેવા રાજી નથી. ખરી રીતે જુઓ તો આપણી નાતના ધણા માણસોને અંદરખાનેથી આ રિવાજ પસંદ નથી, પણ આગેતાની કરી બહાર પડવાની કોઈનામાં હિંમત નથી. શાસ્ત્રીજી આવે ત્યારે તેમને પૂછી વિચાર કરી જવાજ આપજો. ધણા માણસો ફેરવનાર મળશે, માટે દહતા હોય તોજ મારી પાસે આવજો. તમારી કન્યાને માટે તમે મુખત્યાર છો. બાકી મારી દીકરીના સંબંધમાં હું તો મારો નિશ્ચય ફેરવનાર નથી.

જ્યારે જગન્નાથ શાસ્ત્રી ઘેર આવ્યા, ત્યારે જ્યકોરે આ બધી હકીકત કહી સંભળાવી, પરંતુ તે જુના વિચારના હોવાથી તેમને વાત ગમી નહિ, અને તેઓ એકદમ તીર્થક્ષેત્રમાં ગયા. ગંગાધર શાસ્ત્રીના ધણા કાલાવાલા કર્યા, પરંતુ રૂપીઆ એક હજાર કરતાં ઓછી રકમ લેવાની તેમણે ચોકખી ના કહી. બીજા બે ત્રણ વર હતા ખરા, પણ તેમણે પૈસા સંબંધી મોટી બાથ બીડવા માંડી, તેથી પૈસાને સગવડ કરી ફરીવાર ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કરી શસ્ત્રી પાછા આવ્યા. પછી સગાંવહાલાંની સલાહ પૂછતાં સર્વ તીર્થક્ષેત્રમાંજ કન્યા આપવાનો આયદ્ય કરવા લાગ્યા. તથા બીજે રથને કન્યા આપવાથી નાક કપાલ જશે એમ કહેવા લાગ્યાં ખરાં, પરંતુ જેની જેની પાસે પૈસા સંબંધી માગણી કરી, તે સરે જોયું ચોકખી ના કહી હવે એકે ઉપાય રહ્યો નહિ, એટલે શાકીને છેવટે શાસ્ત્રીજી સુશીલ પાસે આવ્યા, અને તેની વાત કયુલ કરી. સુશીલે શાસ્ત્રીજીને કહ્યું કે ભોકો તમને ફટફટ કરશે, માટે પુરેપુરી દહતા હોય અને ભોકો મને તે ભોલે તેની જરાએ દરકાર ન કરે તોજ હું તમારા કામમાં ઉભો રહેવા ખુશી છું. શાસ્ત્રીજીએ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક તે સર્વ કયુલ કર્યું, ત્યાર પછી સુશીલ શાસ્ત્રીને તેડી જોડેના ગામમાં ગયો, અને કુળમાં સાધારણ ગણાતા, પણ ઉત્તમ આચારવિચારના એક માણસને ત્યાં ભાગીરથીનો વિવાહ કર્યો, તથા એજ કુટુંબના બીજા માણસને ત્યાં પોતાની દીકરીનો પણ વિવાહ કર્યો. ભાગીરથી ઉંમર લાયક થઇ હતી, તેથી વિવાહની સાથે લગ્ન પણ લીધાં. નાતજ્ઞતાના પુખ્ત માણસોએ સુશીલની તથા શાસ્ત્રીજીની નિંદા કરવા માંડી, પણ તે કશાથી નહિ કરતાં આગેવાની

બરેશો ભાગ ભણ સુશીલે ઉત્સાહ સાથે ભાગીરથીનું લગ્ન કર્યું, અને આપેલા વચન પ્રમાણે તમામ ખર્ચ માંડી વાળ્યું.

સુશીલે આ તથા આવાં બીજાં કામોમાં વારંવાર દટતા દેખાડી હતી. એના પિતરાઈ મામાનો દીકરો નંદલાલ કરીને હતો. તેને એક જમનાદાસ નામના શેઠનું દેવું હતું. દેવાનો ફડચો કરવાને શેઠને તેડીને નંદલાલ સુશીલને ઘેર આવ્યો. બંને પક્ષની વાત સાંભળીને તથા આસપાસના સંજોગોનો વિચાર કરીને સુશીલે એ દેવા પેટે અમુક રકમ આપવાની નક્કી કરી આપી. બંને પક્ષને આ હરાવ પસંદ પડ્યો. આ વાત જમનાદાસના નાના ભાઈના જાણવામાં આવી. બંને ભાઈઓ વચ્ચે વડીલોની મિલકત વહેંચવા સંબંધમાં લાંબી સુદૃઢ તકરારો ચાલતી હતી, તેથી જમનાદાસનો નાનો ભાઈ નંદલાલને મળ્યો. અને જો તેના મોટાભાઈને બાળ્યોએ મૂકા દધને તેને એકલાનેજ નાણાં આપવામાં આવે તો સુશીલની રૂબરૂ નક્કી થએલી રકમ કરતાં લગભગ અડધી રકમ આ દેવા પેટે લઈ પુરી રકમની પહોંચ આપી દેવા પોતાની ખુશી જણાવી. નંદલાલનું મન આથી લલચાયું ખરું, પરંતુ જમનાદાસ દાવો કરે અને સુશીલ ખરી હકીકત કહી દે તો પોતે કદાચ મુશ્કેલીમાં આવી પડે, એમ ધારી પ્રથમ તે સુશીલને મળ્યો અને કોર્ટમાં દાવો દાખલ થાય તો પોતાના લાભમાં સાક્ષી આપવા સુશીલને વિનંતી કરી. સુશીલે પૂર્ણ દટતાથી જવાબ આપ્યો કે એમ કદી બનશે નહિ. ચવાનું હોય તે થાય, પરંતુ મારી રૂબરૂ જે વાત બની છે, તેમાં જરા પણ ફેરફાર કર્યા સિવાય હું કોર્ટને ખરેખરી હકીકત જણાવી દઈશ. આ ઉપરથી નંદલાલને બહુ માફું લાગ્યું, અને કામ કામ સુશીલની નિંદા કરવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ પણ સુશીલની દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે નંદલાલ, તેની બેન, બનેલી અને મારતી વગેરે સગાં એને ઘેર બીલકુલ આવ્યાં નહિ. ખરી બાબતમાં સુશીલ આમ કરી જાય એવો નહોતો. પુષ્કળ દુઃખ વેઠતાં છતાં પણ અનેક બાબતોમાં સુશીલે આવી દટતા દેખાડી હતી.

સુશીલનાં લક્ષણો ખરેખર અનુકરણ કરવા જેવાં હતાં. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એના ઉત્તમ વર્તનની અસર નાતજનતમાં વધારે ફેલાતી ગઈ અને તેના પરિણામે ઘણા માણસોને લાભ થયો હતો. ઘણા સમજી માણસો ડગલે ડગલે એનાં કૃત્યોનાં દર્શનો આપતા અને

એના મરણ પછી તો ભોક્ષા એને દેવ જેવો મધુરી ક્ષણે ક્ષણે યાદ કરતા, તથા એનાં પરોપકારી કાર્યો અને ઉચ્ચ લક્ષણોથી ફેલાએલી અસર એઈ જ્ઞાનદાશ્રય પામતા. પરમકૃપાળુ પ્રભુ અમારા વાંચક વર્ગમાં સુશીલનાં જેવાં શુભ લક્ષણો પ્રેરે ! તથાસ્તુ.

